

De Nieuwezijds Kolk en de Nieuwendijk

in dertiende-eeuws Amsterdam



De Nieuwezijds Kolk
en de Nieuwendijk
in dertiende-eeuws
Amsterdam

Een archeologische
speurtocht

Theo Toebosch

Uitgeverij
Bas Lubberhuizen

Inhoud

Voorwoord 6

Inleiding 10

De vindplaatsen 14

Nieuwendijk 15

Kalverstraat (Hotel Polen) 21

Kalverstraat (Hotel Suisse) 24

Warmoesstraat 26

Dam 33

Nieuwezijds Kolk 34

De vondsten 56

Nieuwendijk 58

Aardewerk 58

Hang- en sluitwerk 60

Verlichting 62

Huishoudelijke artikelen en gereedschap 63

Kleding/schoeisel 71

Wapens 76

Bouwmateriaal 78

Kalverstraat Hotel Polen 79

Aardewerk 79

Varia 80

Warmoesstraat 81

Aardewerk 81

Huishoudelijke artikelen 82

Varia 83

Dam 85

Aardewerk 85

Munt 86

Nieuwezijds Kolk 87

Bouwmateriaal 87

Gereedschap/ijzerwaren 89

Wapens 90

Varia 92

De scenario's 96

Als er ergens archeologen aan het graven zijn in een bouwput, blijven mensen vaak staan, om te zien wat er wordt gevonden. Archeologische vondsten fascineren, ze brengen je letterlijk in contact met het verleden. Als detectives wroeten archeologen in de grond, op zoek naar puzzelstukjes van het verleden. Niet elke ontdekking leidt meteen tot meer inzicht. Restanten in de grond kunnen juist vragen oproepen over hoe het werkelijk in elkaar stak. Vaak worden de zaken opgelost, maar net zoals bij het rechercheurswerk zijn er in de archeologie ook onderzoeken die bij gebrek aan bewijs worden afgesloten zonder een bevredigend antwoord. Zulke 'cold cases' kunnen na verloop van tijd weer worden heropend vanwege nieuwe feiten, nieuwe vragen of nieuwe ideeën.

De vindplaats aan de Nieuwezijds Kolk is zo'n archeologische 'cold case', die tot de meest spraakmakende archeologische onderzoeken in Amsterdam in de afgelopen veertig jaar kan worden gerekend. Het begon in 1994 met de ontdekking door de archeologische dienst van Bureau Monumenten & Archeologie (BMA) van een zware muur van grote bakstenen. Die kloostermoppen wezen op een vroege datering, ergens in de dertiende eeuw. Het was het oudste bakstenen bouwwerk dat ooit in Amsterdam was aangetroffen. Historische aanwijzingen voor het bestaan van zo'n gebouw waren er niet. Onder de naam 'Kasteel van Amstel' zou het de gemoederen flink bezighouden.

Alle meningen over de vondst waren verdeeld: was het een versterking, een bruggenhoofd of een poort? Dateerde het

6

Voorwoord

uit het begin, het midden of juist het einde van de dertiende eeuw? Hoe verhielden de archeologische dateringen, de historische feiten en de dateringen met de jaarringen van houten bouwonderdelen zich tot elkaar? Was het gebouwd door de lokale heerser Gijsbrecht IV van Amstel, door zijn zoon Jan, door Jan van Persijn, de heer van het naburige Waterland, of door de graaf van Holland, Floris V? Hoe betrouwbaar was de archeologische informatie in vergelijking met de historische bronnen? Kortom, een onontwarbare kluit aan argumenten, invalshoeken en waarheden, met een open eind zonder een overtuigend gelijk, in 1995 samengevat in de publicatie *Het Kasteel van Amstel. Burcht of bruggehoofd*.

Nadat het rumoer enigszins was verstomd, hervatten de archeologen van BMA hun werk binnen het kader van het project 'Opgraving de Kolk' van het stadsdeel Centrum. Er was in 1994 pas één muur, en dan nog alleen aan de buitenzijde, in zicht gebracht in een open bouwput. Verscholen onder de bebouwing langs de Nieuwendijk zouden zich nog meer muurresten moeten bevinden. In 1999, 2002 en 2006 deden zich drie bouwprojecten voor, die werden aangegrepen voor een niet alledaagse ondergrondse opgraving. Door tunnels onder de panden aan te leggen konden de archeologen achtereenvolgens de noordmuur, de zuidwesthoek en de noordoosthoek opsporen en in kaart brengen. In 2008 sloot het stadsdeel Centrum het Kolk-project af en was verder onderzoek voorlopig van de baan.

Met de nieuwe muurresten tekenden zich duidelijk de

7

contouren van een versterking af, een rechthoekig gebouw van 23 bij 28 meter met hoektorens, dat van rond 1280 dateerde. Meer archeologische informatie over de dertiende-eeuwse bouw- en gebruiksgeschiedenis van deze bijzondere plek had het onderzoek niet opgeleverd. Het probleem is dat de archeologen niet hadden kunnen doordringen tot het binnenterrein van de versterking. Daar lagen mogelijk resten van gebouwen of bewoningsafval die daarover meer duidelijkheid zouden kunnen bieden. Zo bleven tal van vragen over de rol van dit gebouw in de vroege stadsgeschiedenis van Amsterdam onbeantwoord.

Ondanks dit open einde is nu het moment gekomen om de balans op te maken. Daarvoor heeft journalist en schrijver Theo Toebosch de Kolk 'cold case' heropend en is hij op zoek gegaan naar nieuwe feiten. Tot nu toe was alle aandacht op het bouwwerk zelf gericht. Andere archeologische vindplaatsen uit die periode bleven buiten beschouwing. Toch kunnen die meer duidelijkheid bieden over de omgeving en de omstandigheden waarin de versterking is ontstaan. Dertiende-eeuws Amsterdam bestond uit een nederzetting met een lintbebouwing van houten huizen langs de Nieuwendijk en de Warmoesstraat. De versterking lag op een strategische plek aan de noordwestpunt van de nederzetting en bij de ingang van de haven in het Damrak. Toebosch is het archief van BMA ingedoken om de vijf belangrijkste opgravingen te reconstrueren – de Nieuwendijk ten zuiden van de Kolk in 1979, de Kalverstraat met Hotel Polen in 1980 en

Hotel Suisse in 1984, de Warmoesstraat bij de Oude Kerk in 1983 en de Dam hoek Warmoesstraat in 1989.

Als een archeologische detective heeft hij de opgravers van toen uitgehoord en de vondsten op een rijtje gezet. Daarmee geeft hij een beeld van het leven in de nederzetting Amsterdam in de dertiende eeuw, met de ambachtslieden, het huisraad, de kleding, wapens en gereedschappen die er werden gebruikt: een archeologisch beeld van een ontluikende stad met een gevarieerde economie en handelscontacten in verre streken. Tegen deze achtergrond moet de vindplaats van de versterking worden gezien. Vanwege de archeologische resten van huizen en werkplaatsen uit circa 1250 direct ten zuiden van de Kolk is het niet ondenkbaar dat daar toen een eenvoudigere voorganger met een aarden wal en een houten palissade heeft gestaan.

De raadsels rond het laatdertiende-eeuwse bakstenen kasteel zijn nog lang niet opgelost. Deze publicatie zet de bewijsstukken voor de Kolk 'cold case' op een rijtje. Met de vindplaatsen en vondsten rond de Nieuwezijds Kolk wordt u een kijkje geboden in de fascinerende archeologische ondergrond van Amsterdam, waarin puzzelstukjes van de geschiedenis van de stad verborgen liggen.

Jerzy Gawronski

stadsarcheoloog Amsterdam



Het is rustig in de Dirk van Hasseltssteeg. Een man loopt over de luchtbrug van het Tulip Hotel. Bij sportschool Fitness First zitten twee mannen op een toestel even uit te rusten, sportdrankjes binnen handbereik. Een man en een vrouw wier manier van lopen verradt dat ze toeristen zijn, kuieren richting Nieuwezijds Voorburgwal. Achter hen, aan het begin van de steeg, loopt het winkelpubliek van de Nieuwendijk voorbij.

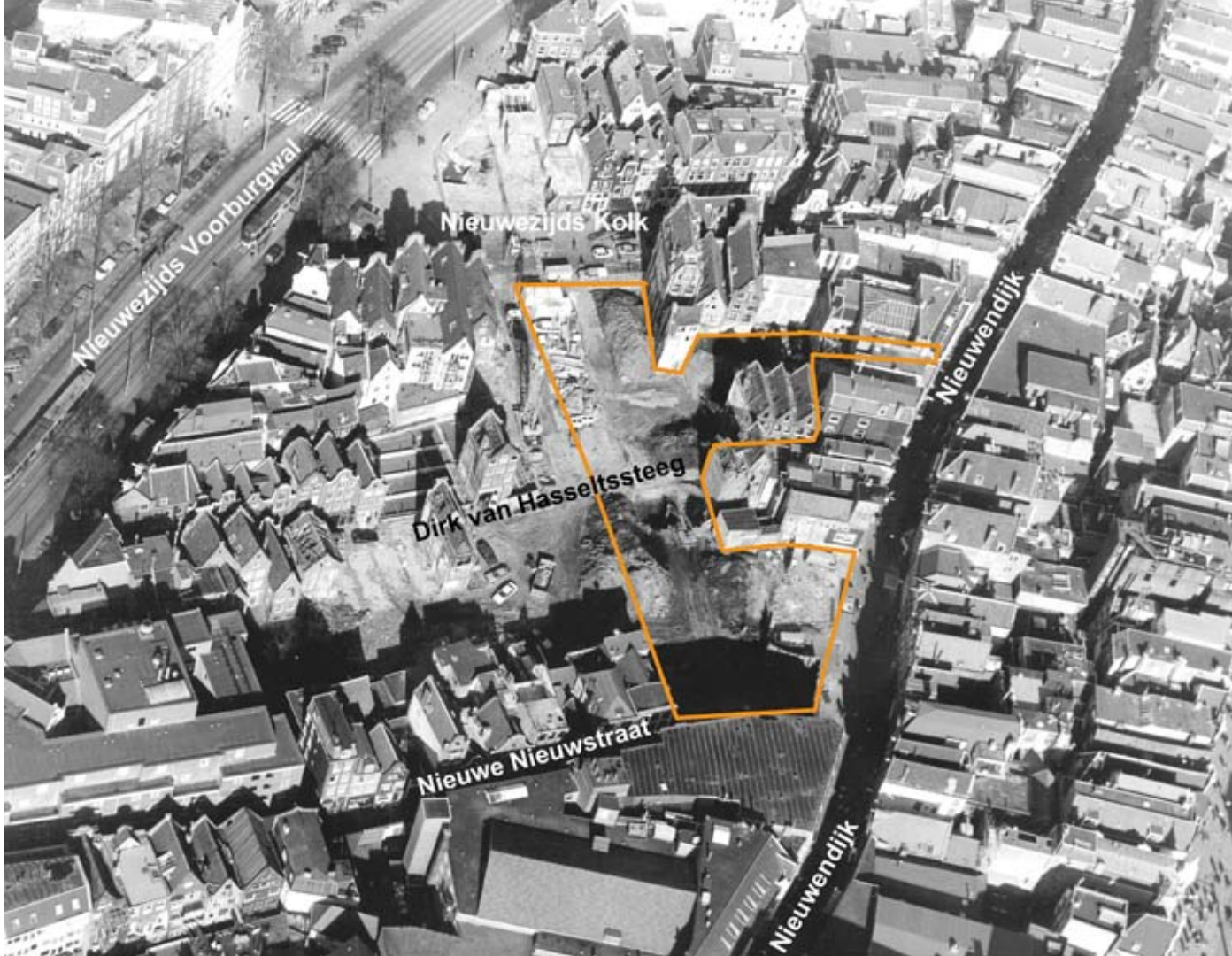
Niemand lijkt zich ervan bewust te zijn dat ze over historische grond lopen: onder de voeten van de nietsvermoedende voorbijgangers liggen de resten van het oudste Amsterdam. Hier hebben de eerste huizen gestaan. En onder de panden van de steeg liggen de resten van de oudste versterking van de stad.

Op nummer zes, waar eerst een winkel in tweedehandskleding was gevestigd, zit een Chinese massagesalon. Wie weet wat er over een paar jaar zit. Als het goed is, zijn dan nog wel boven de etalage de foto's en teksten te zien die vertellen over de muurresten van een dertiende-eeuws gebouw die hier in 1994 zijn ontdekt. Toen was er een golf van publiciteit en werd er gesproken van 'Het Kasteel van de Heren van Amstel'.

De laatste jaren is het stil geworden rond de vondst. Bestudering van de 'reconstructieplattegrond' bij de foto's boven de etalage leert dat nog steeds niet helemaal duidelijk is hoe het gebouw er heeft uitgezien. Het ziet er wel naar uit dat er een gebouw met torens heeft gestaan. En dat is opvallend voor een plek die door sommige historici wordt aangeduid als

Inleiding

Achterzijde van de huizen aan de Nieuwezijds Kolk en de Nieuwendijk gezien vanaf de Dirk van Hasseltssteeg. Onder het gronddepot wordt later de versterking ontdekt



12

13

Topografische situatie rond de Nieuwezijds Kolk in het voorjaar van 1994. Tussen 1979 en 2006 hebben verschillende archeologische opgravingen plaatsgevonden in het bruin omliggende gebied

een boerennederzetting en een afvoerputje aan de monding van de Amstel

Over de muurresten bij de Dirk van Hasseltssteeg en de Nieuwezijds Kolk is het laatste woord nog niet gezegd, zo menen de medewerkers van de archeologische dienst van Amsterdam, tegenwoordig onderdeel van Bureau Monumenten en Archeologie (BMA). Het heeft lang geduurd, voegen ze er aan toe, maar ze willen nu eindelijk eens alle vondsten en opgravingen die te maken hebben met de muurresten én de vroegste geschiedenis van de nederzetting op een rij zetten.

Laten we daarom eens kijken wat het oplevert als we de vroegste geschiedenis van Amsterdam vooral vanuit archeologisch standpunt bekijken, dus in eerste instantie alsof we te maken hebben met een vindplaats uit de prehistorie. Daarna is het nog vroeg genoeg om ook andere bronnen en deskundigen erbij te halen.



Ab Lagerweij (1939) is het wandelende geheugen van de Amsterdamse archeologische dienst. Dertig jaar lang heeft hij in de Amsterdamse grond gegraven naar de geschiedenis van de stad. Hij is de aangewezen man om te vertellen waar en hoe de belangrijkste vondsten die iets zeggen over de vroegste geschiedenis van de stad zijn gedaan. Dat doet hij aan de hand van een privécollege Amsterdamse stadsarcheologie. Plaats van handeling is een kamer in De Bazel, het huidige onderkomen van BMA aan de Vijzelstraat. Pensioen of geen pensioen, Lagerweij komt nog regelmatig langs. Om te praten over oude opgravingen, om zijn mening te geven over nieuwe vondsten en ook wel een beetje voor de gezelligheid. Woensdag is zo'n beetje zijn vaste dag. Hij heeft voor vandaag een aantal dia's bij elkaar gezocht, die een mooi beeld geven van de opgravingen die te maken hebben met de vroegste geschiedenis van Amsterdam. Nee, voor hem geen digitaal beeld en powerpoint-presentaties. Hij geeft de voorkeur aan de ouwe trouwe Leica-projector, type Pradovit P300IR. Beneden in de fotograferuimte is gelukkig nog een diakast vol met opnamen van oude opgravingen. Het is een mooie opbergkast, met licht aan de achterkant zodat hij meteen kan zien welke dia's hij moet hebben. Hij somt het rijtje op van de opgravingen die er toe doen: "De Nieuwendijk, de Kalverstraat, de Warmoesstraat, de Dam en de Kolk met het Kasteel."

Nieuwendijk | Het college begint. Op Nieuwendijk 154 zat vanaf 1920 Cinema Royal, met een interieur in oosterse stijl.

De vindplaatsen

Ab Lagerweij, Jan Baart en Jaap Kottman bekijken de resten van de smederij onder de kelders van de bioscoop



In 1976 moest de bioscoop sluiten. Een jaar later brandde het gebouw af en moest het gesloopt worden. Dat bood de Amsterdamse archeologen in 1979 de gelegenheid om voor de bouw van een nieuw gebouw een opgraving te doen. Wetgeving die een opgraving verplichtte bestond nog niet, dus de archeologen konden niets afdwingen. Het draaide om goodwill en keurig toestemming vragen aan de eigenaar. Zo ook in dit geval.

In eerste instantie krijgen de archeologen twee maanden de tijd om een terrein van 80 bij 60 meter bloot te leggen. 'Een puinbak' treffen de archeologen aan bij het begin van de opgraving op 8 juni. Afval, stenen en brokken beton moeten worden verwijderd voordat ze met opgraven kunnen beginnen. De archeologische dienst wordt in dit geval bijgestaan door een paar studenten van de universiteit. Een van hen is Jerzy Gawronski, nu het hoofd van de archeologische dienst. Lagerweij: "Hij moest ervaring met opgraven opdoen, omdat hij onderwaterarcheoloog wilde worden. Dat was te merken, want hij wilde steeds diepe kuilen graven."

Het werk trekt al snel veel bekijks van het publiek, dat via kijkgaten in de houten omheining het archeologische werk kan volgen. De opgraving wordt een succes, want ze ontdekken zeven meter onder het huidige straatniveau het huis en de werkplaats van een smid. Voor het eerst wordt een metaaldetector gebruikt, die zodra hij op de grond is gezet meteen uitslaat. Even denken de opgravers dat het apparaat stuk is. Dat blijkt niet het geval. In de werkplaats vinden ze



In de bak van de kraan dalen Jaap Kottman, Ab Lagerweij en Jan Baart af in de werkput aan de Nieuwendijk

16

Jan Baart, Francien Snieder en Ab Lagerweij prepareren een omgevallen vlechtwand van het huis van de smid



vele ijzeren voorwerpen. Zo zijn in het afval onderdelen en halffabricaten van allerlei voorwerpen gevonden: een schaar, een riek, een braadvork, messen, sintels, spijkers, een beitel, pijlpunten, ruitersporen, een vishaakje, een lanspunt en een deel van een dolk. Maar ook ijzerbeslag, houten heften van messen en een groot slot. Ook bijzonder is de vondst van een laars van geitenleer – zachter en duurder dan runderleer. De laars heeft geen veters, maar allemaal 'koffieboontjes', kleine knopjes, om hem dicht te maken. Het is een dameslaars. Alledaagsere vondsten zijn een klomp, een schaats, trippen (overschoenen met houten zool), sommige al afgewerkt en voorzien van leer en ijzerbeslag andere exemplaren nog als halffabricaat, en verschillende soorten aardewerk, waaronder kogelvormige kookpotten.

De bijzondere vondsten leiden ertoe dat de archeologen ruim drie maanden de tijd krijgen om alles zorgvuldig op te graven. Ze vinden in totaal zestien bewoningslagen, waarvan de onderste tien van een of meer opeenvolgende smeden zijn.

Fragment van de smidse, opgebouwd uit kloostermoppen, in de werkplaats. Net als in het huis van de smid waren ook in de smidse opeenvolgende fasen te onderscheiden

17



Lagerweij wijst op de dia een decimeters dikke grijze kleilaag aan. Als je maar diep genoeg in de Amsterdamse bodem graaft, kom je die op een gegeven ogenblik altijd tegen, net boven het veen. "Duidelijk een overstromingslaag," zegt Lagerweij. Die laag vormt de basis van de Amsterdamse dateringen. Volgens Lagerweij komt er rond Amsterdam maar één overstroming van zo'n omvang in aanmerking: "De Allerheiligenvloed van 1170." De overstroming zorgde voor de doorbraak van het Almere naar de Noordzee en het ontstaan van de Zuiderzee. Alles wat net boven die laag zit, stamt volgens deze theorie dus uit het einde van de twaalfde eeuw.

De eerste smid is in die periode begonnen een terp aan te leggen door bovenop de grijze kleilaag op het veen een extra laag klei aan te brengen. Daarop heeft hij een vlechtwand huis met een rieten dak en een omheind erf opgetrokken. De vloer binnen het huis was van leem. Maar het gewicht van het huis en de terp zorgden ervoor dat het veen inklonk en het huis verzakte. De smid kon niets anders dan het huis afbreken, de boel opnieuw verhogen en het huis weer opbouwen. Tien keer achter elkaar.

Het eerste huis was ongeveer tien meter lang en ruim drie meter breed en bestond uit één ruimte. De volgende huizen stonden dwars op de dijk, dus met de korte voorzijde aan de kant van de Nieuwendijk en in de richting van wat nu de Nieuwezijds Voorburgwal is. Voorlopers van stadse huizen en zeker geen boerenhoeves, luidt de conclusie van de opgravers.



Een stookplaats in huis 4 van de smid, samengesteld uit fragmenten van kloostermoppen

In alle opeenvolgende huizen van de smid kwamen stookplaatsen voor die zijn samengesteld uit fragmenten van kloostermoppen. De stenen waren ook gebruikt voor de smidse in de werkplaats, die aan het woonhuis grensde.

Aan de voet van de terp, op het oude veen, komt ook nog een schild tevoorschijn. Het blijkt gemaakt van elzenhout. De handgreep is van wilg. Een deuk in de *umbo*, de knop in het midden van de buitenkant van het schild, doet vermoeden dat het ook echt is gebruikt. Op grond van het opgegraven aardewerk wordt het eerste huis van de smid op 1200 gedateerd. Rond 1275 hield de smidse op te bestaan.

In dezelfde periode dat de smid zich hier vestigde had hij als buurman een wever. Daarnaast woonde weer een andere ambachtsman: hier vinden de archeologen malletjes, mogelijk voor naalden, en weefgewichten die gemaakt waren van kloostermoppen.

Uit de verschillende ophogingslagen valt af te leiden dat de smid, de wever en de metaalgieter eerst ieder hun eigen



Ab Lagerweij legt aan de voet van de terp van de smid het schild vrij



20

21

Door het afschaven van de putwand brengt Ab Lagerweij de verschillende ophogingslagen op de baggerlaag van de Amstel in beeld

terp hebben gebouwd, maar dat na verloop van tijd de terpen met elkaar verbonden zijn geraakt. Ze vormden toen een lang-gerekte dijklichaam van ongeveer twintig meter breed.

Analyse van alle vondsten, zo laat de baas van Ab Lagerweij, toenmalig stadsarcheoloog Jan Baart, in de kranten weten, maakt een einde aan de oude theorie dat Amsterdam is ontstaan aan wat nu de Amstel is. De eerste nederzetting moet aan de Nieuwendijk gezocht worden. En het gaat hier zeker niet om een eenvoudig vissersdorpje. Nee, het gaat om een nederzetting met al dan niet directe contacten met het buitenland. De steenkool die bij de werkplaats is gevonden komt namelijk uit Engeland en het ijzererts uit het Midden-Duitse Thüringen. Een deel van het gevonden aardewerk is ook afkomstig uit Duitsland. De heften van de messen waren gemaakt van buxushout uit het Middellandse Zeegebied en taxus uit Oostenrijk of Zuid-Duitsland.

Kalverstraat (Hotel Polen) | De slede met dia's schuift weer een stukje op. Op de witte muur die als projectiescherm dienst doet, verschijnt een luchtfoto. Rechts onder is het groene dak te zien van het in 1912 ontworpen gebouw Industria, waarin onder andere De Industriële Groote Club is gevestigd. Boven in beeld loopt de Kalverstraat. In de zomer van 1980, een jaar na de vondst van het huis van de smid, konden de archeologen naast de Bijenkorf op zoek naar vroege sporen van de geschiedenis van Amsterdam. De aanleiding was helaas een tragische, want op de plek waar ze gingen graven, aan het begin van

het Rokin, op een terrein dat doorliep tot de Kalverstraat, was drie jaar eerder Hotel Polen afgebrand. Met 33 doden, het merendeel Zweden, en vele gewonden als gevolg.

Lagerweij: "Het was voor ons een gouden plek om te graven. Natuurlijk was die brand erg, maar toen wij begonnen was de ergste ellende al weggeëbd." Voor aanvang van de opgraving is uit de geschreven bronnen al bekend dat hier in de zestiende eeuw Pompeius Occo, een rijke Duits-Nederlandse koopman, heeft gewoond. Zijn huis aan de Kalverstraat, dat Het Paradijs heette, was een ontmoetingsplaats voor kunstenaars en intellectuelen uit heel Europa. Maar de Amsterdamse archeologen zijn vooral benieuwd naar de nog vroegere sporen onder het huis. De bouw van kelders blijkt indertijd een deel van het bodemarchief te hebben aangetast, maar de vroegste sporen zijn nog intact.

De lintvormige vroege nederzetting blijkt tot voorbij de Dam te hebben doorgelopen. Aan de Amstelkant van de langgerekte terp komen de resten van het huis en de werkplaats van een leerlooier tevoorschijn uit het tweede kwart van de dertiende eeuw. Zijn bezigheden zijn duidelijk te herkennen aan de aanwezige kalkputten, plukken koeienharen, snijdsels leer en schoenen. Hier werd niet alleen gelooid, maar werd van het leer ook schoeisel gemaakt. Net als op de Nieuwendijk gaat het om een langgerekte woonhuis met één ruimte. Maar dit huis ligt wel apart van de rest van de huizen, dicht bij de Amstel. Leerlooien stinkt enorm en daarom moest de leerlooier apart wonen en werken. Voor het ontharen van de huiden had hij veel



Na de sloop van het afgebrande Hotel Polen kon in de winter van 1980 een opgraving worden uitgevoerd tussen de Kalverstraat en het Rokin

water nodig en daarom zat hij ook nog eens dicht bij de rivier.

De volgende dia: we zien Lagerweij met meetlat in de hand in de diepe opgravingsput, op de bodem van de oude Amstel. Als altijd is de opbouw van het bodemprofiel goed zichtbaar. Hij schept er eer in, zegt hij, om met zijn troffel een profiel zo te schaven dat alle bodemlagen goed te 'lezen' zijn. "Het is wel zwaar werk. 's Avonds in bed had ik er spierpijn in mijn armen van." Het genoeg van het opgravingswerk zit voor hem niet in de fysieke arbeid op zich, voegt hij er aan toe. "Nee, er moet wel een gedachte achter zitten. Terwijl ik schaaf ben ik al bezig met nadenken en probeer ik wat ik voor me zie al te interpreteren." Gevaarlijk? "In dit geval niet, want de grond was keihard. Zo hard zelfs dat mijn schop al snel bot werd en ik hem steeds opnieuw moest slijpen."

Maar het werk in de diepe opgravingsputten in Amsterdam is niet helemaal zonder instortingsgevaar, weet Lagerweij. "Daarom wilde ik zo min mogelijk mensen in de put hebben, en zeker geen onervaren studenten. Ik zag aan korreltjes zand die begonnen te vallen of er gevaar dreigde en kon als het nodig was snel reageren. Ik had ook altijd een vluchtweg bij de hand. De kraanmachinist stond altijd met zijn bak klaar, zodat ik er snel in kon springen. Met meerdere mensen in de put zouden we elkaar bij gevaar in de weg hebben gelopen." Het hielp ook dat hij jarenlang werd bijgestaan door dezelfde machinist, die precies wist hoe hij werkte. "Piet Molenaar; hij kon ook als geen ander met zijn graafmachine een dun laagje van een opgravingsvlak afschaven."

Onderin de opgravingsput van Hotel Polen wordt een geelachtige aardewerken kan met hier en daar wat glazuur gevonden. Een Andennekan, afkomstig uit de Belgische Maasvallei, vervaardigd aan het eind van de twaalfde eeuw.

Kalverstraat (Hotel Suisse) | Vier jaar later krijgen de archeologen de kans om op Kalverstraat 22-26, vlak bij de plek van Hotel Polen, nog een stuk van de oudste nederzetting op te graven. Weer gaat het om een locatie die vrij is gekomen doordat een hotel is afgebrand. In 1979, twee jaar na de brand in Hotel Polen, ging Hotel Suisse in vlammen op. Een briefje van de stadsarcheoloog aan Amfas Vastgoed in Rotterdam geeft goed aan hoe de archeologische dienst in die tijd als een soort luis in de pels van ontwikkelaars moest werken. Bijna



nederig vraagt de archeoloog daarin toestemming om op de plek te mogen graven. “Onze werkzaamheden zullen uw plannen niet schaden.” Hij belooft ook dat ze het terrein “in goede orde zullen achterlaten”.

Op de witte muur verschijnen twee fragmentarische kanen, waarvan de scherven aan elkaar gelijkend zijn. Lagerweij wijst op de rechterpot: “Die met dat typische bruine kleurtje komt uit Leiden. Daar zit geen sliblaag op. Hij heeft wel een versiering van ranken en blaadjes en die streepjes zijn met een radstempel gemaakt. Die zie je ook op de groene kan ernaast. Die komt uit Brugge en heeft wel een sliblaag en een groene koperoxide kleur. De potten uit Brugge konden ook geel zijn.” De volgende dia toont een schematische weergave van de diverse herkomsten van de verschillende potten die ze op deze plek hebben gevonden. “Ze komen allemaal uit één laag en horen dus bij elkaar. Zo'n vondstcomplex levert een prachtige datering op met grote zeggingskracht.” Hij somt het rijtje op en geeft ook de kenmerken. “Leiden en Brugge hebben we al gehad. Andere soorten aardewerk komen uit Brunssum/Schinveld en Siegburg in de Rijnstreek: dit is vroeg steengoed, roodbruin van kleur. Later, in het laatste kwart van de dertiende eeuw lukt het om de klei op 1500 graden en dus zo heet te bakken dat de klei sintert of verglaast en uit zichzelf waterdicht wordt. Je krijgt dan zeer harde, haast glasachtige voorwerpen van zeer hoge kwaliteit, die we echt steengoed noemen. De benodigde klei, zogenoemde tertiaire klei, halen ze van grote diepte. Aardewerk uit Paffrath, het Eifelgebied,

Het veldteam van de opgraving Suisse in 1984, v.l.n.r. Ab Lagerweij, Piet Molenaar, Jan Thijssen, Ton van der Horst en Wiard Krook

heeft een zwarte kleur, meerdere laagjes en een metaalglans. Dit spul kom je begin dertiende eeuw al niet meer tegen in de grote steden. Brühl/Pingsdorf: slanke kommetjes, lijken op Brunssum en Siegburg. Komt maar een heel beperkte tijd voor: de laatste tien jaar van de twaalfde eeuw en de eerste vijf à tien jaar van de dertiende eeuw. Andenne: vroege kannen uit het Maasdal. Utrecht: de vroege kannen zijn leverkleurig, later ook oranje. Haarlem: kannen en potjes, gemaakt van rivierklei uit het Spaarne. Het zand van de strandwal ter plaatse is door de stroom mooi met de klei vermengd. In Leiden moest het vermageren, het minder vet maken van de klei, nog met de hand gebeuren, dat ging minder gelijkmatig en daarom zie je bij slijpplaatjes van Leids aardewerk soms nog klontjes zand." Het valt op dat van de 56 min of meer compleet gevonden potten meer dan de helft geïmporteerd is en buiten de nederzetting aan de Amstel is gemaakt. "Dat zie je wel op meer plaatsen, maar toch zegt het wel iets. De hoogversierde importkannen uit Brugge zijn net even iets mooier dan de gewone, met de hand gevormde kannen. Ze zijn ook duurder, omdat ze twee keer gebakken zijn. Dat betekent dus twee keer een oven met kostbaar hout aansteken. Bovendien bestaat twee keer het risico dat er iets fout gaat."

Warmoesstraat | Vroeger heeft men altijd gedacht dat aan de oostkant van de Amstel de oudste bewoning van Amsterdam gevonden moest worden. De namen van de gebouwen en de straten wijzen daar op: hier staat de *Oude Kerk* en aan



Verschillende vondsten van aardewerk van de opgraving langs de Nieuwendijk uit de eerste fase van de smid. Naast de zelfgemaakte kogelpotten kon de smid beschikken over producten uit Utrecht, Haarlem, Brugge, Langerwehe, Siegburg en de Maasvallei

Uitzicht vanuit de toren van de Oude kerk op de Warmoesstraat en de Wijde Kerkssteeg in 1954. Het perceel Warmoesstraat 105 is nog bebouwd

de andere kant ligt de Nieuwendijk. Ook de archeologen van de Universiteit van Amsterdam die in de jaren vijftig, toen er nog geen stadsarcheoloog was, voor het eerst in de Warmoesstraat opgravingen verrichtten, gingen er van uit dat de oudste huizen aan deze kant van de rivier hadden gestaan. Ze dateerden de resten van de huizen die ze vonden echter niet ouder dan 1275, het jaar waarin Floris V Amsterdam een tolprivilege had gegeven. Hij gaf daarmee 'lieden die bij de Amsterdam verblijven' het recht om goederen binnen het graafschap Holland te vervoeren zonder daarvoor tol te betalen.

De opgravingen van 1979 aan de Nieuwendijk hadden intussen duidelijk gemaakt dat de oudste nederzetting toch aan de andere kant van de Amstel had gestaan. Maar dat betekende niet dat de archeologische dienst niet zelf ook nog eens in de Warmoesstraat wilde gaan graven. De universitaire archeologen hadden namelijk aan de waterkant gegraven. Dat wil zeggen dat ze daar huizen hadden gevonden die op aanplantingen waren gebouwd. Maar de vroegste huizen werden aan de andere kant van de straat verwacht. Het was voor de archeologische dienst alleen wachten tot zich een gelegenheid zou voordoen.

In 1983 komt die kans, bij Warmoesstraat 103-109. Opel Kadetts en Ford Taunussen in simpel blauw, rood, wit en geel domineren nog het straatbeeld als de fundamenten worden gevonden van huizen die inderdaad ouder zijn dan de huizen die eerder in de Warmoesstraat zijn opgegraven. Drie fasen zijn te onderscheiden. De oudste fase bestaat uit drie huizen,





Uitzicht vanuit de toren van de Oude kerk op de opgraving Warmoesstraat in 1983. Ter hoogte van perceel 105 (zie foto pagina 27) zijn fundamente uit de veertiende eeuw zichtbaar

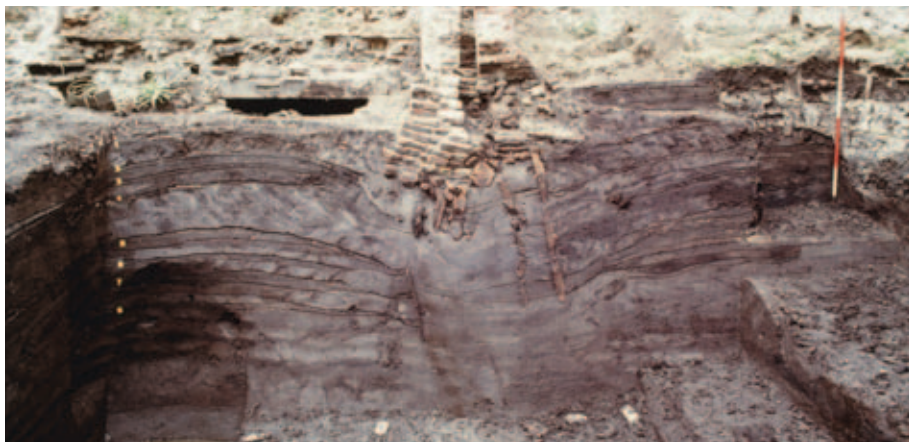
die net als op de Nieuwendijk langgerekt zijn en niets boerderijachtigs hebben. Eén groot verschil met de Nieuwendijk: de huizen stonden niet eerst los van elkaar op aparte terpen. Vanaf het begin stonden ze samen op één ophoging die in één keer is aangelegd. Mestvaalten tussen de huizen zijn het bewijs dat dit de ruimten waren waar dieren werden gehouden. Gevlochten wandjes zorgden voor de nodige erfafscheidingen tussen de huizen. Nameten maakt duidelijk dat de ingang in de afscheidingen precies groot genoeg was om een koe door te laten. De tweede fase, gedateerd 1275, bestaat uit vier huizen. De oude huizen zijn eerst afgebroken en daarna is weer in één keer een ophoging opgebracht. Waarom ze dat hebben gedaan? Waarschijnlijk bestond toen al het plan om de kerk te bouwen en is dit de uitloper van de kerkterp. Het valt de archeologen op dat drie van de vier huizen op precies dezelfde plek zijn opgebouwd als hun voorgangers. Alsof ze aan landmeting hebben gedaan. Er zat in ieder geval duidelijk een organisatie achter de bouw, waar dat op de Nieuwendijk niet het geval was. Dat leidt tot het idee dat aan de Amstel twee verschillende 'kolonistengroepen' hebben gewoond, waarschijnlijk uit de Utrechtse en Noord-Hollandse regio's, met ieder hun eigen rechtssystemen.

Een grondprofiel met stenen muurtjes geeft de derde fase weer. De eerste versteende huizen van Amsterdam stammen uit het begin van de veertiende eeuw. Ook deze huizen zijn weer precies op de plek gebouwd waar de vorige huizen hadden gestaan. Het dak is, getuige de teruggevonden resten,



Enkele scheepsdelen met een rij ijzereen scheepssintels uit de fundering van de veertiende-eeuwse verlenging van het huis Warmoesstraat 105

Profiel aan de westkant met de verschillende woonniveaus op percelen 105 (links) en 103 (rechts) waarin zichtbaar is dat de perceelgrens vanaf het midden van de dertiende eeuw niet is gewijzigd



bedekt geweest met gebakken tegels voorzien van glazuur. Scheepsonderdelen vormden de funderingen. In het *Haarlems Dagblad* meldt de stadsarcheoloog dat de schepen uit de periode 1300-1325 stammen en dat het om hulken en koggen gaat.

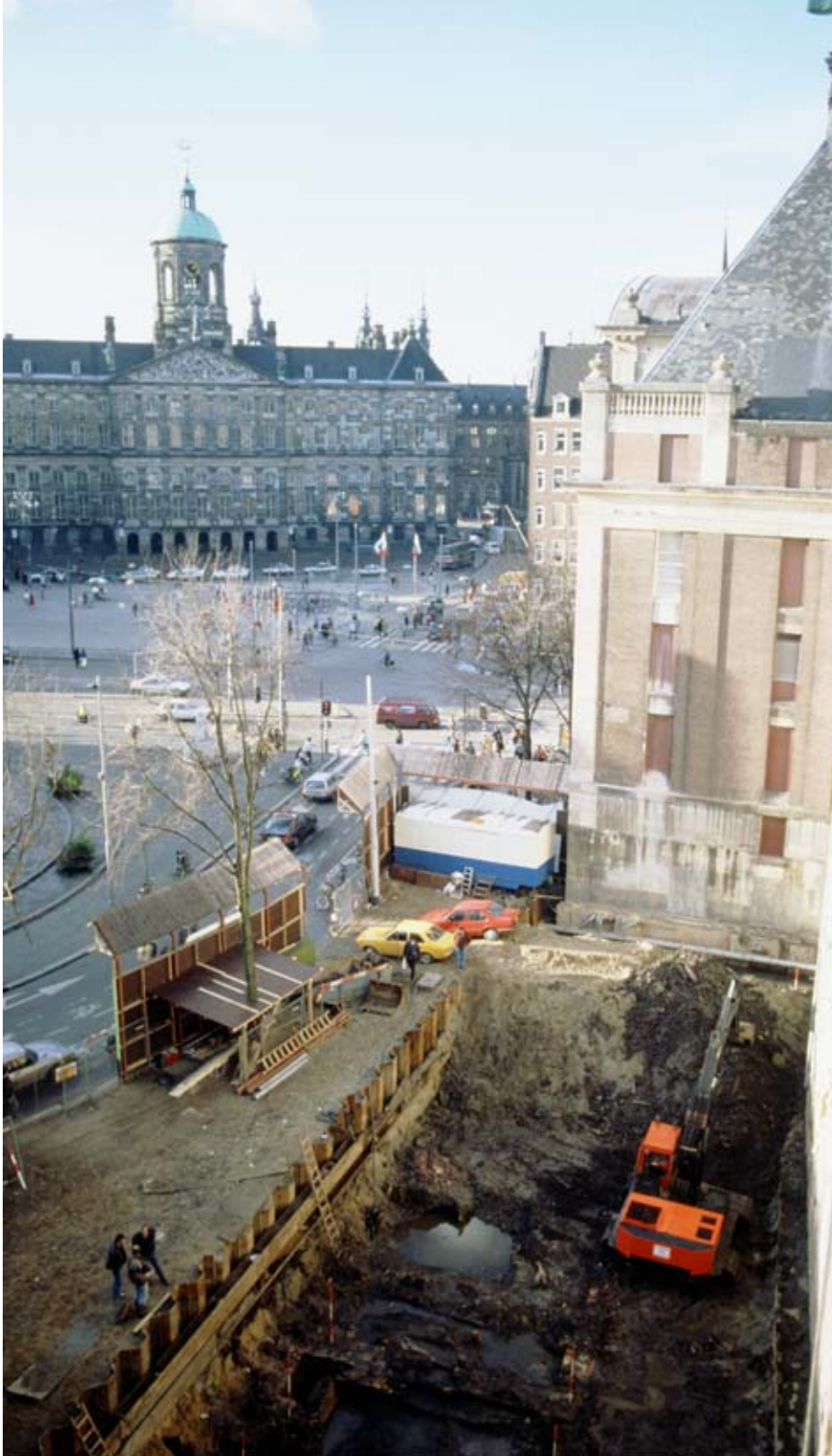
Na 1330 worden de huizen nog dieper, tot wel vijftig meter, en zijn er werkplaatsen en opslag voor handelsdoeleinden. De Warmoesstraat, waar allerlei kooplui woonden, werd toen de belangrijkste straat.

Tijdens de opgravingen komt nog een groot houten voorwerp tevoorschijn. Het ligt op zijn kop en op het eerste gezicht is niet duidelijk wat het voorstelt. Een paar dagen blijft het op zijn plek liggen, tot de archeologen dieper moeten en het ding er echt uit gehaald moet worden. Als ze het omdraaien, blijkt het een ruim twee meter lange werkbank te zijn. Op de plek waar volgens geschreven bronnen rond 1350 Peter de Wever heeft gewoond, wordt ook nog een lakenloodje uit Leiden ontdekt.

De oudste huizen aan de Warmoesstraat worden door de archeologen rond 1250 gedateerd. Op basis van een dendrochronologische datering, zeggen ze. In de protocolmappen van de dienst waarin alle gegevens van de opgravingen zijn bewaard, zit een brief van een bouwhistoricus van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg uit Zeist. De bouwhistoricus schrijft dat hij heeft geprobeerd om vijf houtmonsters uit de Warmoesstraat te dateren, maar dat het niet is gelukt. Een monster levert wel een datering op van 1254, maar slechts met een zekerheid van dik zestig procent. Voor

De natuurstenen fundering van Warmoesstraat 105, opgebouwd uit Vlaamse Ledesteen.





32



Een halve kogelpot in situ in de baggerlaag van de Amstel

33

Opgravingsput op de Dam, naast de Bijenkorf

een echt betrouwbare datering is een zekerheid van minstens 97 procent nodig, aldus de bouwhistoricus, die nog wat tips geeft over waar op te letten bij het nemen van houtmonsters voor jaarringenonderzoek.

Dam | De volgende opgraving is naast de Bijenkorf. De sloop van een oud gebouw en de bouw van een door Cees Dam ontworpen kantoor maken het mogelijk om in november 1989 bij de Dam te gaan graven. De bouwkeet is al geplaatst en de kraanwagen staat startklaar, als enkele betonnen platen uit het gesloopte gebouw voor oponthoud zorgen. Als die verwijderd zijn, kan het echte graafwerk beginnen. Ondanks dat ze een sterk vermoeden hadden, was het voor de archeologen toch een verrassing om sporen en resten te vinden van de mensen die betrokken zijn geweest bij de aanleg van de dam, die de twee nederzettingen aan weerszijden van de Amstel met elkaar verbond. Hier moeten ze hun hutjes hebben gehad. Aardewerk, eetgerei, een houten nap en een houten bord zijn de stille getuigen die naar boven komen. Er ligt zo veel materiaal dicht bij elkaar dat de opgravers er met hun scheppen bijna niet doorheen komen. De conclusie luidt dat Friese kleiwerkers de dam hebben aangelegd. Hoe de archeologen bij dat idee komen? Lagerweij: "Een sterke aanwijzing is dat het aardewerk uit Haarlem en Leiden dat aan de westkant bij de Nieuwendijk huizen algemeen was, hier ontbreekt. De vorm van de kogelpotten doet ook sterk aan die van de Friese potten denken. Verder stonden de Friezen bekend om hun kleiwer-



kers. Een vak apart. De klei moest gestoken worden, aangevoerd en dan ook nog eens goed worden neergelegd. Dat gebeurde systematisch en in verband. Je kunt ook mooi zien of de gebruikte klei vet is geweest of niet. Want in dat geval zie je randjes zilverzand. Het was dan een kwestie van tevoren een schep even in zilverzand steken, zodat de kleilagen gemakkelijk van de schep afgleden.”

Nieuwezijds Kolk | Op de muur verschijnt een dia van de Nieuwezijds Kolk kort voor de start van de opgravingen in januari 1994. Lagerweij: “Als ik dit zie, word ik weer emotioneel. Wat we hier gevonden hebben; dat maak je maar één keer in je leven mee.” De archeologische dienst treft het terrein

Het opgravingsterrein Nieuwezijds Kolk gezien richting de Nieuwe Nieuwstraat vanuit een pand aan de Nieuwezijds Kolk. Het pandje linksvoor is Dirk van Hasseltssteeg 9

34



Het tekenen van een profiel dwars op de Dirk van Hasseltssteeg

35

Opslag van jeneverkruiken in de kelder van de voormalige distilleerderij De Wildeman-Levert & Co.

aan in een toestand 'alsof er net oorlog was geweest'. In de aangrenzende panden zitten nog krakers. Verder ligt het terrein bezaaid met rotzooi en spuiten van junks. Een kraan komt er aan te pas om de boel weg te vegen. Terwijl het gevaarte aan komt rijden, ziet Lagerweij dat er met een doos iets vreemds aan de hand is. “Stop,” roept hij tegen de kraanmachinist. Op dat moment kruipt een junk onder de doos vandaan...

Als ze eindelijk echt kunnen beginnen, stuiten ze in een oude kelder op een enorme berg jeneverkruiken van De Wildeman-Levert & Co Anno 1690. Hier zat tussen 1910 en 1920 een likeurbranderij. De volgende dag waren de kruiken allemaal gestolen en bleek iemand in de graafmachine geweest te zijn. Het moet iemand met contacten met ABN AMRO, de eigenaar en ontwikkelaar van het terrein, zijn geweest, want later bij een bezichtiging van het kasteel door relaties van de bank werden de kruiken, opnieuw gevuld met sterke drank, uitgedeeld.

Doel van de opgravingen is de huizenbouw uit de dertiende en veertiende eeuw en de grens van de oorspronkelijke IJ-oever in kaart te brengen. De eerste bijzondere historische vondst die de opgravers doen is de oude stadswal van 1300. De wal moest vier jaar later op bevel van graaf Willem III weer afgebroken worden, omdat de Amsterdammers Jan van Amstel hadden geholpen de macht terug te krijgen over Amsterdam. Het dampatroon waarin de gebruikte plaggen zijn gelegd is nog goed te herkennen.

En dan is het vrijdag 18 februari 1994. De thermometer geeft amper drie graden Celsius aan, als Lagerweij net als alle



andere dagen al om 7 uur 's ochtends paraat is. Door vroeg te beginnen hoopt hij eventuele schatgravers op het terrein voor te zijn. Hij vraagt Piet Molenaar, de machinist, of hij dichterbij de muur van het kraakpand een sleuf wil trekken.

Na anderhalf uur stuit hij ineens op een gele kloostermop. Al eerder is hij brokstukken tegengekomen, maar deze is heel en zit vast gemetseld. De steen is broos en daarom legt hij hem voorzichtig met de hand helemaal bloot. Na die ene steen volgen er meer. De rij blootgelegde stenen wordt steeds langer; ze blijken allemaal keurig in het gelid gemetseld. "Het kasteel, waarover we wel eens grappen hebben gemaakt," flitst het door hem heen. Want onder zijn handen is het begin van een stevige muur tevoorschijn gekomen. Hij is voorlopig zeven meter lang. De basis meet 2,85 meter, daarna wordt de muur in zeven stappen steeds smaller, om te eindigen in een opbouw van net geen meter breed. Aan het muurwerk zitten steunberen vast. Voor de weergang, de omloop achter de vestingmuur waar soldaten wacht konden lopen, denkt Lagerweij. De fundering bestaat uit eikenhouten delen in de lengte van de muur. Aan de sintels (ijzeren scheepsskrampen) die hier en daar nog in het hout zitten is te zien dat het om hout van een gesloopt schip gaat. Dwars op de voormalige scheepshuiden zijn, ook weer als fundering, eiken balken gelegd. Op grond van de stijl van de potscherven die rondom verspreid liggen dateert Lagerweij het muurwerk alvast snel omstreeks het tweede, derde kwart van de dertiende eeuw. "We zijn in Groningen en Friesland alle middeleeuwse kerken afgeweest om

Op 18 februari 1994 stuitten Ab Lagerweij en Erik Schmitz op de eerste lagen van gemetselde kloostermoppen



36

37

Op bijna 5 meter onder straatniveau van de Dirk van Hasselsteeg is het blokpatroon van de oudste stadswal zichtbaar



De rode kloostermop uit de stookvloer van het huis van de smid (links) is forser en heeft een groter soortelijk gewicht dan de gele kloostermop uit de versterking die van een zachter baksel is (rechts)



vergelijkbare bakstenen te zoeken. De kerkjes in de zuidwesthoek van Friesland zijn uit gele kloostermoppen van de lokale kalkhoudende jonge zeeklei gebouwd. Dit lijken dezelfde stenen als de gele kloostermoppen van het muurwerk bij de Kolk. De rode kloostermoppen uit de stookplaatsen in het huis van de smid uit de eerste helft van de dertiende eeuw lijken hier helemaal niet op."

Een spannende en hectische periode begint. Een groot-schalige persconferentie wordt voorbereid. Tot die tijd moet de vondst geheim blijven en daarom wordt het muurwerk met zwart landbouwplastic afgedekt. Op 11 maart is het zover.

In het Holiday Inn Hotel melden zich 150 vertegenwoordigers van verschillende media. Stadsarcheoloog Jan Baart neemt het woord en maakt bekend dat de historici er naast hebben gezeten. Het Kasteel van de Heren van Amstel stond toch in Amsterdam en niet in Ouderkerk aan de Amstel. Met een datering van het muurwerk eind twaalfde, begin dertiende eeuw voegt de trotse stadsarcheoloog in totaal honderd jaar aan de geschiedenis van Amsterdam toe. Lagerweij, die in zijn vrije tijd aquarellen maakt, heeft voor een eerste algemene indruk een *artist's impression* gemaakt. Een kasteel met vier torens staat op een soort landtong. Rechts ervan zijn de huizen van de oudste nederzetting te zien. Helemaal bovenaan de prent zijn de huizen getekend aan wat nu de Warmoesstraat is. Het water boven het kasteel is de Amstel die rechtsboven onderbroken wordt door de dam. Op deze afbeelding is nog sprake van een 'inbraak' van het IJ bij het kasteel. Later,

bij de aanleg van de parkeergarage, hebben de archeologen met grondboringen kunnen vaststellen dat het ging om een boerenwetering die komende van de Nieuwezijds Voorburgwal afboog bij de Dirk van Hasseltssteeg, tussen het kasteel en de nederzetting doorliep en uitmondde in de Amstel. Aan het opgegraven veen te zien – helemaal omgewoeld – moet het een flinke stroom zijn geweest.

Na de persconferentie gaat het hele gezelschap naar de opgravingsplek, die speciaal voor de gelegenheid is opgegraven. Met een hogedrukspuit zijn de stenen schoongemaakt. Onder luid applaus mag Lagerweij het teken geven en wordt het zeil van de muur getrokken. Het muurwerk ligt er piekfijn bij.

Na de eerste berichten in de media melden zich bij de hekken rond het terrein al snel mensen die proberen een glimp van de muur op te vangen. Maar ze moeten nog even geduld hebben. Tijdens de open dag op maandag 14 maart staan de mensen al om half negen in de rij. Ze komen uit het hele land. Uit Maastricht, Utrecht, Groningen, Nijmegen, ja zelfs uit Rotterdam. De hele dag is de belangstelling zo groot dat de organisatoren besluiten dat ze na de voorgenomen sluitingstijd van vijf uur in de middag nog een uur langer openblijven. Aan het eind van de dag hebben de archeologen 10.000 bezoekers geteld.

Terwijl gemeente en projectontwikkelaar ABN AMRO moeizaam met elkaar beginnen te onderhandelen over wat er met de muur en het bouwproject moet gebeuren, gaat het onderzoek aan de muur verder. De funderingen blijken van scheepshout te zijn. Overal vinden de archeologen sintels,

de kramvormige ijzeren plaatjes die werden gebruikt om scheepsnaden te dichten. Karel Vlierman, die als expert verbonden is aan wat dan nog het Rijksmuseum voor Scheepsarcheologie in Ketelhaven is, heeft een typologie voor sintels opgesteld en hij komt langs om te kijken of hij het scheepshout aan de hand van de sintels kan dateren. Verder worden monsters van het hout genomen voor koolstof-14-onderzoek aan de Rijksuniversiteit Groningen. Tot slot komt een houtspecialist langs om dendrochronologisch onderzoek te doen.

Hij zal kijken of het mogelijk is om aan de hand van de jaarringen vast te stellen wanneer het hout is gekapt. Het muurwerk zal niet veel ouder zijn. Baart vraagt voor dit onderzoek niet RING, een in dendro-onderzoek gespecialiseerde stichting, maar Wijnand Bloemink, een bouwhistoricus.

In het voorjaar komen de eerste kritische kanttekeningen over de vondst in de publiciteit. De mediëvist Kees Verkerk van de Universiteit van Amsterdam laat weten dat wat de archeologen hebben gevonden nooit het Kasteel van de Heren van Amstel geweest kan zijn. Binnen de archeologische dienst doen ze de kritiek af als kinnesse van historici, die het niet kunnen hebben dat niet zij, maar de archeologen voor een ontdekking hebben gezorgd. Was het niet al veelbetekend dat er bij de presentatie van de vondst niemand van het Amsterdams Historisch Museum aanwezig was geweest? Maar ook collega's uit de archeologie beginnen kritische geluiden te laten horen. Hans Jansen, kastelendskundige en stadsarcheoloog van Den Bosch, heeft de muur niet zelf gezien, maar

Voor de open dag wordt het muurwerk schoongespoten



meldt op basis van foto's wel dat de muren veel te smal zijn om van een kasteel geweest te kunnen zijn. En in het archeologische wereldje zijn geluiden te horen dat er iets mis is met de dateringen van het hout. Bloemink bevestigt desgevraagd *off the record* dat Baart niet goed omgaat met zijn dateringen. Hij vertelt dat één stuk hout een datering van 1160 opleverde, maar dat Baart die datering niet mag gebruiken, omdat aan het hout geen spint zat. Dat betekent dat het hout vele tientallen, zelfs meer dan honderd jaar ouder kan zijn.

Baart zelf blijft volhouden dat de vondst aan de Nieuwezijds Kolk uit de twaalfde eeuw stamt en resten zijn van het Kasteel van de Heren van Amstel. Dat doet hij ook tegenover burgemeester Schelto Patijn, die hij met een doos vol vondsten in zijn ambtswoning bezoekt.

De onderhandelingen tussen gemeente en projectontwikkelaar zijn intussen afgerond. De belangrijkste uitkomst is dat de muur behouden zal blijven. Afgesproken wordt dat de gemeente de grond met de muur koopt, evenals de drie monumentjes aan de Dirk van Hasseltssteeg. De projectontwikkelaar ontvangt verder een schadeloosstelling.

En dan meldt het *NOS Journaal* zo maar ineens en zonder enige bronvermelding dat het Kasteel van Amstel niet het kasteel van de Heren van Amstel is. Een vlieg wiel treedt in werking. In *Het Parool* verschijnen berichten dat het hout van de fundering ook in een dendrochronologisch laboratorium in Hamburg is onderzocht en dat de uitkomst niet twaalfde, maar eind dertiende eeuw is. Wijnand Bloemink vertelt vervolgens

40

Ab Lagerweij, in gele regenjas, geeft uitleg aan de vele bezoekers van de open dag bij het muurwerk



Dendrochronologie | Dendrochronologie is een tak van wetenschap die zich onder meer bezighoudt met dateringen aan de hand van jaarringen in hout. Bomen, met name eikenbomen, maken terwijl ze groeien keurig ieder jaar een ring aan. Die ring is het ene jaar breder dan het andere jaar. De dikte van een ring hangt af van de weersomstandigheden in dat jaar en de plek waar een boom groeit. In een droog jaar zal een boom minder groeien dan in een nat jaar. De opeenvolgende ringen leveren dus een reeks op met een uniek karakter die iets zegt over de plek waar een boom heeft gestaan en het weer in een bepaald jaar. In de dendrochronologie worden dergelijke jaarringreeksen verzameld. Door ook jaarringreeksen uit het heden te onderzoeken is het mogelijk jaartallen aan een bepaalde reeks te koppelen. Van een boom die nu groeit stamt de laatste ring uit 2011. Door een monster van die boom te nemen en het aantal ringen te tellen, kun je zien wanneer de boom groeide. Als de boom 61 ringen heeft stamt hij uit 1950. Als je nu een stuk hout vindt waarvan het patroon van de laatste twintig ringen overeenstemt met de eerste twintig ringen van de boom, weet je dat het hout afkomstig is van een boom die niet voor 1970 geveld kan zijn. Als aan het stuk hout ook nog veel meer oudere ringen zitten kun je een jaarringreeks opstellen voor de jaren vóór 1950. Door op zoek te gaan naar hout waarvan de jaarringreeksen voor een deel al bekende jaarringreeksen overlappen, maar ook nog informatie geven over vroegere tijden kun je een dateringskalender opbouwen. In Nederland en Duitsland zijn intussen kalenders van vele duizenden jaren opgebouwd.

Dat maakt het mogelijk om het meeste historische hout zeer exact te dateren.

42

in *Vrij Nederland* hoe onwetenschappelijk Jan Baart met zijn onderzoeksgegevens is omgegaan. Hij meldt ook dat andere dateringen van stukken hout onder de muur een uitkomst van rond 1280 opleveren.

Baart is op dat moment op vakantie en reageert later in een persconferentie. Hij blijft erbij dat hij het Kasteel van de Heren van Amstel heeft gevonden. Hij baseert zich daarbij ook op het aanwezige aardewerk, de analyse van de scheepssintels en het koolstof-14-onderzoek, waaruit een vroeg dertiende-eeuwse datering voortkomt. Het dendro-onderzoek schuift hij terzijde: hij noemt het raar dat er eerst een datering van 1160 uitkomt en later een die honderd jaar ouder is. Geen woord over Bloeminks waarschuwing dat hij de vroege datering niet mocht gebruiken, omdat er aan dat stuk hout geen spint zat.

Bij de stadsarcheologen leeft het idee dat een complot tegen hen aan de gang is. Baart heeft in de archeologische wereld nogal wat criticasters – hij heeft naar hun mening nauwelijks contact met collega's en publiceert vrijwel nooit over zijn opgravingen – en dit is volgens hen de kans om hem beetje te lichten. Er zijn ook mensen die vinden dat de zaak dreigt te escaleren en dat dit de wetenschap niet ten goede komt. Ze organiseren daarom een bijeenkomst met betrokkenen achter gesloten deuren in het Muider slot. De uitkomst is dat bij de koolstof-14-dateringen in Groningen een verkeerde curve is gebruikt en dat de massaspectrometer vervuild is geweest. Baart accepteert nu officieel de latere datering van rond 1280.

43

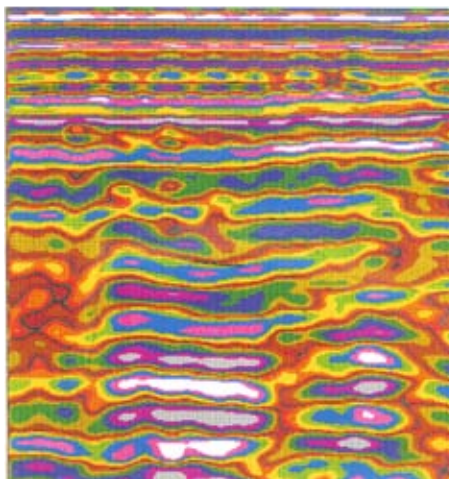
Het vervolg van de westmuur met de noordwestelijke hoektoren en linksboven de aanzet van de noordmuur onder Nieuwendijk 134-136



In alle tumult blijven allerlei andere vondsten rond de muur onderbelicht. De archeologische dienst, die van 11 tot en met 26 april 1994 verder is gegaan met graven, heeft naar het noorden nog meer muur blootgelegd. In totaal is er vijftien meter opgegraven van wat de westmuur blijkt te zijn. Ook nu weer besloten de archeologen om net iets verder te graven en ook hier werd hun inspanning beloond. Hierdoor hebben ze precies een hoektoren ontdekt. Het gaat om een ronde traptoren met een diameter van 2,50 meter. Ook deze toren is gefundeerd met scheepshout en grote zware balken. Ter hoogte van de toren wordt in de slooplaag van het kasteel, die is afgedekt door een veertiende-eeuwse ophoging naast een eikenhouten plank met een kistslot uit de eerste helft van de dertiende eeuw ook nog een groot stuk natuursteen gevonden. Een deel van een schouw in romaanse stijl met meerdere verflagen, is de eerste conclusie. Verder komt nog een deel van een vloer van kloostermoppen tevoorschijn.

Uit wat eens het water rond de muren was, komen ook nog enkele opvallende vondsten: een vlecht (steenhamer met twee aangescherpte uiteinden), een avegaar (een lepelboor), een tinnen ampul (waarop een scepter, een Bourgondische lელი en een madonna met kind te herkennen zijn).

Jan Baart, altijd op zoek naar toepassingen van technologieën, informeert bij een laboratorium in Berlijn of de kloostermoppen met thermoluminescentie gedateerd kunnen worden. Dat blijkt niet het geval. Hij heeft meer succes met een bedrijf dat is gespecialiseerd in grondradar.



Weergave van een opname die is gemaakt met een bodemradar van de met zand togedekte westmuur. De witgrijze vlakken onder in beeld worden gevormd door de hoofdmuur met een achterliggende steunbeerb voor de weergang

In maart 1995 komt een medewerker van dat bedrijf, Dick van der Roest, met zijn apparatuur langs. Archeologisch onderzoek is nieuw voor hem, want normaal houdt hij zich bezig met het opsporen van leidingen en kabels en milieuvervuiling. Hij loopt met zijn radar de winkels aan de Nieuwendijk in en uit om te kijken of hij de contouren van de muren onder de panden zichtbaar kan maken. In de winkels wordt overal enthousiast medewerking verleend. Stellingen en goederen worden verplaatst om tot optimale resultaten te komen.

Het resultaat is niet een soort röntgenfoto waarop je de muren keurig in negatief ziet. Nee, er komen allemaal vellen uit met bonte kleuren: geel, groen, blauw, roodroze. Op sommige plekken vormen ze keurige rechte lijntjes. Maar Van der Roest kijkt naar de verstoringen in het beeld. Die geven volgens hem de loop van de muur aan, inclusief steunberen van de weergang. Op grond van de verstoringen denkt hij dat het hele stenen complex een plattegrond van ongeveer 23 bij 27 meter had. Bij de hoek Dirk van Hasseltssteeg en Nieuwendijk lijkt de muur schuin te lopen. Aan de noordoostelijke binnenkant tekent zich iets af dat op een bebouwing lijkt.

Pas vier jaar na het radaronderzoek aan de Nieuwendijk, in januari 1999, doet zich de eerste gelegenheid voor om te kijken of de situatie overeenstemt met de radarbeelden. Bouwwerkzaamheden aan de Nieuwendijk maken het mogelijk om een tunnel te graven en op zoek te gaan naar de noordmuur van het kasteel. Via een gat van 85 bij 60 centimeter in een muur verdwijnen Ab Lagerweij en twee assistenten onder de grond en



Overzicht van de westmuur na twee opgravingen in 1994

44

45

Ab Lagerweij en Jørgen Veerkamp graven zich ter hoogte van het rondeel in de noordmuur een weg door de harde ophogingslagen onder de kelder van Nieuwendijk 134-136.



beginnen hun tunnel te graven. Kabels kunnen niet omgeleid worden, maar worden tijdelijk zo hoog mogelijk opgehangen. Bij de ingang van de tunnel worden meetbouts en twee peilbuizen opgehangen om in de gaten te houden of de bovengelige panden niet verzakken als de grond eronder wordt weggehaald. Onder de vloer van het achterhuis ligt zoveel bouwafval dat er even sprake van is dat het project vanwege te zware vervuiling afgelast moet worden, maar de archeologen laten zich hierdoor niet weerhouden en gaan gewoon aan het werk. Op maandag 28 januari om twee uur in de middag leggen ze de eerste stenen van het muurwerk aan de noordkant bloot. Al snel hebben ze drie meter uitgegraven. Hier vinden ze volop materiaal uit de dertiende en veertiende eeuw. In de loop van de middag komt ook de uitslag van het milieuonderzoek naar de mogelijke vervuiling: categorie I, dat betekent licht vervuild en dus is er nu ook officieel niets aan de hand.

Buiten sneeuwt het en is het amper vijf graden. Onder de grond is het met een temperatuur van dertien graden een stuk aangenamer. Het enige wat het werken even niet prettig maakt is een sterke ammoniaklucht. Een beerput waarop de archeologen halverwege de gang stuiten is de schuldige: door de warmte van de lampen in de gang verdampen de urineresten in de beerput, met als gevolg stank. Met een grote afzuigslang is het probleem snel verholpen.

Op 18 februari 1999 is er een klein feestje onder de grond. Die dag is het precies vijf jaar geleden dat Lagerweij de 'vondst van zijn leven' deed. Hij wordt in de tunnel op de muur

De graafploeg: Jørgen Veerkamp, Ab Lagerweij, Hans Rutten en Sipke Buma boven op een van de bergen ontgraven grond. In totaal is bijna 100 m³ grond afgevoerd



Op 18 februari 1999 is het tijd voor champagne om het eerste lustrum van de ontdekking van de muur in 1994 te vieren, v.l.n.r. Hans Rutten, Sipke Buma, Jørgen Veerkamp, Wiard Krook en Ab Lagerweij





gezet en gefotografeerd met een grote fles champagne.

Na zeven weken hebben ze in totaal zestien meter tunnel gegraven. Het resultaat is behalve meer muurwerk nog een klein rondel en een grote hoektoren, de grootste tot nu toe. Ook hier is weer scheepshout voor de fundering gebruikt. Met een nieuwe metaaldetector vinden ze ook weer ijzeren sintels. En dus komt ook Karel Vlierman weer langs – zijn museum is intussen opgegaan in wat het NISA is gaan heten, het Nederlands Instituut voor Scheeps- en onderwater Archeologie.

De scheepsexpert constateert dat het om resten van een

De 16 meter lange tunnel vanuit het westen richting de noordoostelijke hoektoren

48



Het rondel in de noordmuur

49

Karel Vlierman van het NISA, Elsemieke Hanraets van Centrum voor Dendrochronologie RING en Ab Lagerweij bespreken de geschiktheid van het funderingshout voor het nemen van dendro-monsters

overnaads schip gaat. Er zijn geen spijkers gebruikt om de onderdelen aan elkaar vast te maken, maar houten pinnen en wiggen, een constructiemethode die volgens Vlierman in Noord-Duitsland en Polen werd toegepast. Hij schat dat het schip zestien tot twintig meter lang moet zijn geweest.

Bij de muur doen de archeologen nog twee bijzondere ontdekkingen. Een lang stuk leer blijkt de losse mouw van een leren wambuis te zijn geweest. Met een knoop kon hij worden vastgemaakt. Een onooglijke klomp ijzer dat wordt gevonden, blijkt na een schoonmaakbeurt te bestaan uit allemaal kleine, aan elkaar geklonterde ijzeren ringetjes. Lagerweij: "Een maliënmuts."

De diavoorstelling en het college zijn afgelopen. Foto's in de opgravingslogboeken vertellen de rest van het verhaal. In 2001 is Lagerweij met pensioen gegaan. Jerzy Gawronski, sinds 1998 in dienst, heeft zijn plaats ingenomen als belangrijkste graver.

De archeologen krijgen in 2002 door bouwwerkzaamheden bij de panden Dirk van Hasseltssteeg 2 en 4 weer een kans om via een tunnel een kijkje onder de grond te nemen. Het werk begint met tegenslag, want er is geen stortvergunning. De grond die onder de panden vandaan wordt gehaald, zal toch ergens naar toe moeten. Pas na vijf dagen arriveren de benodigde stortbonnen, waarmee de afvoer van de grond is geregeld. De milieudienst heeft nog meer eisen. Iedereen moet beschermende kleding aan. En dus dalen de archeologen af



in witte kunststofpakken die bij de polsen en enkels met tape zijn dichtgemaakt – ze vinden het maar niks, omdat ze in de kunststofpakken snel gaan zweten.

Eenmaal aan het werk loopt alles op rolletjes. Op donderdag 10 oktober maken ze even na twee uur voor het eerst 'contact' met de zuidmuur. Weer een bewijs dat de radarbeelden een adequaat beeld hebben gegeven.

Ook nu wordt scheepshout gevonden. De monsters die hiervan worden genomen worden nu wel meteen bij RING gedateerd. De datering levert geen verrassing op ten opzichte van de andere dendrodateringen: 1276. Maar anders dan gedacht blijkt het hout niet uit het Baltisch gebied afkomstig. De herkomst moet gezocht worden in Midden- of Zuid-Nederland, de Maasvallei, Noord-Frankrijk of Duitsland. Voor alle zekerheid wordt een eiken balk ook nog met koolstof-14-onderzoek gedateerd. De uitkomst van 1250 past in het plaatje.

Dit keer komt ook Anthonie Heidinga, die zich als hoogleraar middeleeuwse archeologie aan de Universiteit van Amsterdam in 1994 kritisch over het eerste onderzoek had uitgelaten, een kijkje onder de grond nemen. Zijn komst bevestigt dat de verhoudingen tussen de Amsterdamse archeologische dienst en de rest van archeologisch Nederland zijn genormaliseerd sinds de komst van Gawronski.

Gawronski laat ook grondmonsters nemen om aan de hand van zaden een beeld te krijgen van het landschap rondom het kasteel. Het botanische onderzoek levert poëtische namen op als schorrenzoutgras, melkkruid, zilverschoon, vertakte

50



Overleg tussen het muurwerk van de zuidwesthoek van de versterking onder de Dirk van Hasseltssteeg 6. Rechts in het profiel een slietenfundering uit de veertiende eeuw van de voorloper van het huidige pand aan de steeg

51

leeuwentand, egelboterbloem, kruipende waterbloem, ruige zegge. Samen wijzen ze op extensief begraasde graslanden op hoge kweldergedeelten in een overgangsgedebied tussen zout en zoet water. Precies wat je op de grens van Amstel en IJ kunt verwachten.

Verrassender is de C14-datering van een rietlaag onder het stenen bouwwerk. Het riet is veel ouder, namelijk uit de tiende eeuw. Een voorlopige verklaring is dat het veenpakket uit de tussenliggende perioden door het gewicht van het

RonTousain maakt een begin met de tunnel dwars op de noordmuur richting het binnenterrein



bovengelegen bouwwerk ertussenuit is geperst.

En van een vijftien centimeter lang stukje touw wordt vastgesteld dat het gemaakt is van dunne strippen grenenhout.

Begin 2006 is voorlopig de laatste keer dat de Amsterdamse archeologen een kijkje onder de grond bij de Kolk kunnen nemen. Ze richten nu hun aandacht op de noordoosthoek. In vergelijking met twaalf jaar eerder is er veel veranderd. In de Nederlandse archeologie wordt gewerkt 'in de geest van Malta'. In 1992 heeft toenmalig minister van WVC Hedy D'Aconca in de Maltese hoofdstad Valletta een verdrag ter bescherming van het archeologisch erfgoed in de bodem getekend. Een van de belangrijkste punten is dat bouwers en projectontwikkelaars al bij de eerste plannen rekening moeten houden met archeologische resten in de grond waarop ze willen gaan bouwen. Ze moeten ook voor de kosten van eventueel archeologisch onderzoek opdraaien. In 1994, toen de eerste vondst werd gedaan, was het Verdrag nog niet officieel van kracht, maar was het voor de archeologische dienst en de gemeente al wel een steun in de rug bij de onderhandelingen met ABN AMRO om ervoor te zorgen dat de resten bewaard zouden blijven. In 2006 is het Verdrag nog steeds niet van kracht – dat zal pas in september 2007 gebeuren – maar het is nu wel veel makkelijker om archeologie bij bouwplannen in te passen.

In 2006 is bovendien Jan Baart met pensioen. Jerzy Gawronski is het nieuwe hoofd van de dienst, die nu tien mensen telt.

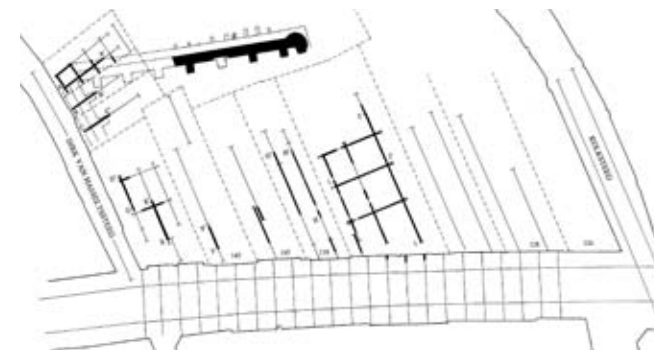
Deze opgravingscampagne is extra bijzonder, omdat de

52

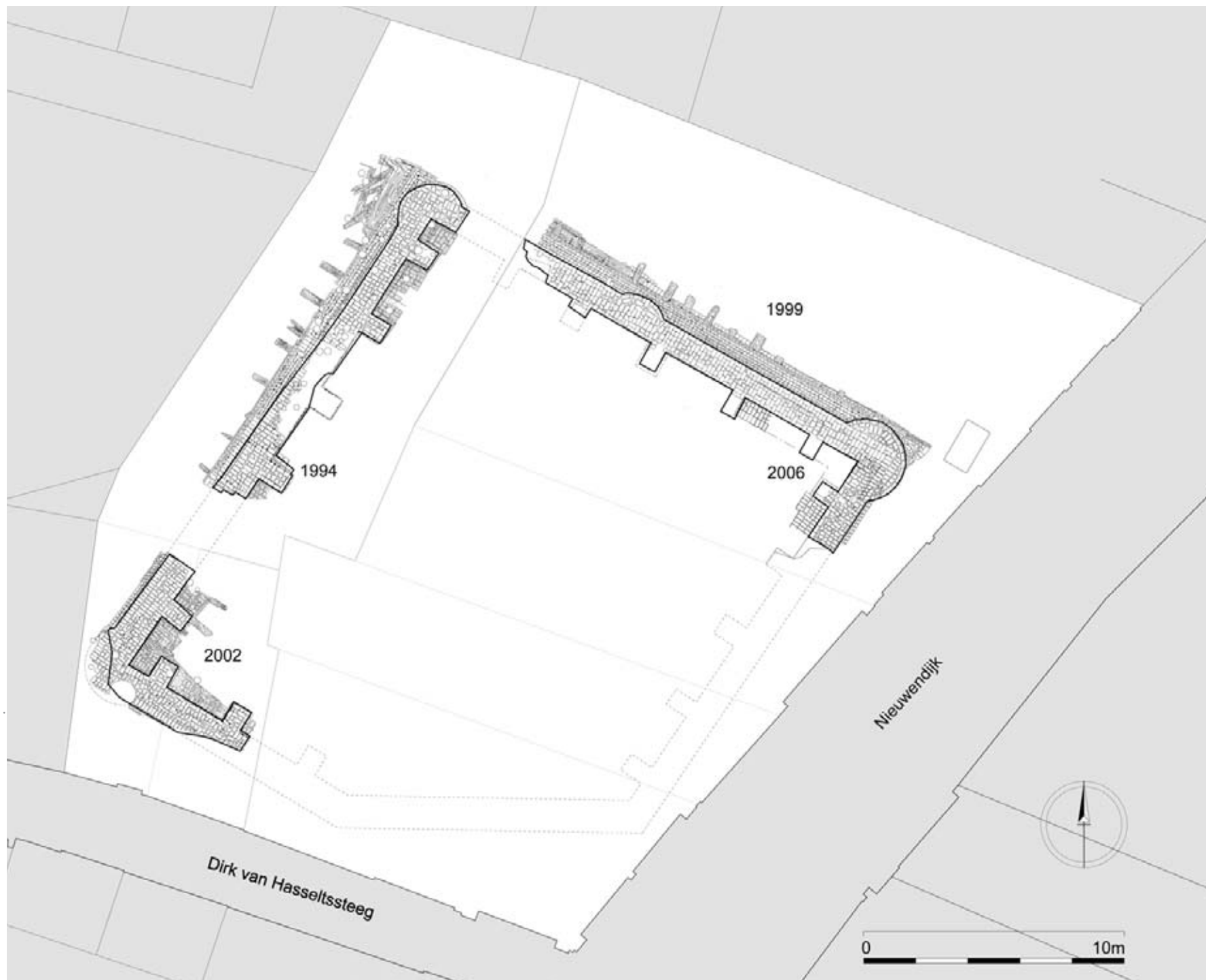
Synthese van het radaronderzoek uit 1995. De dunne lijnen zijn de gelopen scans, de vette lijnen geven de aanwezigheid van zwaar muurwerk in het radarbeeld aan. In 1999 zal blijken dat de vermeende concentratie van muurwerk onder Nieuwendijk 134-136 op een verkeerde interpretatie van de radarbeelden berust. Niet een woongedeelte van de versterking maar het betonijzer van de kelderconstructie net boven de noordmuur veroorzaakte dit beeld. De geprojecteerde zuidwesthoek ter hoogte van de Dirk van Hasseltssteeg 2-6 wordt echter in 2002 exact zo opgegraven. Opvallend is het verloop van het radarbeeld in de hoek Nieuwendijk / Dirk van Hasseltssteeg, dat een kromming in de muur doet vermoeden

53

archeologen in de noordoosthoek voor het eerst een kijkje kunnen nemen over de muur, dus in het voormalige binnenterrein van het kasteel. De verwachtingen zijn hoog, want volgens de radarbeelden heeft hier misschien een woongebouw gestaan. Helaas, het blijkt dat een harde oeverwal voor een vertekend radarbeeld heeft gezorgd. Maar voor de rest blijken de radarbeelden toch weer te kloppen. Bij onderzoek van de west-, noord- en een deel van de zuidmuur was al duidelijk geworden dat het bouwwerk ronde torens heeft gehad. Nu de noordoosthoek ook is blootgelegd staat vast dat het stenen gebouw een omtrek van ongeveer 23 bij 28 meter heeft gehad. De waarschijnlijk schuin lopende ingangspartij ligt precies onder de panden in de Dirk van Hasseltssteeg. Mogelijk liggen daar ook nog de resten van een woongebouw.



De ligging van de muurresten die tussen 1994 en 2006 zijn opgegraven binnen de huidige topografische situatie van de Nieuwendijk en de Nieuwezijds Kolk





De vondsten

De catalogus biedt een overzicht van de archeologische vondsten van vijf vindplaatsen met overblijfselen uit de dertiende eeuw: Nieuwendijk, Kalverstraat, Warmoesstraat, de Dam en de Nieuwezijds Kolk. De vondstnummers bij de objecten verwijzen naar de vindplaats (NDK verwijst naar Nieuwendijk, POL naar Hotel Polen, WA naar Warmoesstraat, DAM naar de Dam en NZK naar Nieuwezijds Kolk)



Kan uit Siegburg, 1190-1225 (NDK-1078-1)



Kan uit Langerwehe, 1250-1275 (NDK-1526-1)



Kan, mogelijk uit Langerwehe, 1190-1225 (NDK-1091-1)



Kogelpot, 1200-1225 (NDK-1934-1)



Kogelpot, 1200-1225 (NDK-1473-1)



Kogelpot, 1200-1225 (NDK-1476-1)

Aardewerk

Hele en fragmentarische stukken aardewerk, variërend van kogelpotten om te koken tot kannen om te bewaren en pannen om in te bakken. Van goedkoop lokaal aardewerk tot elders gemaakt steengoed zoals Siegburgkannen. Bij het eenvoudige, grove aardewerk zijn nog vinderafdrukken te zien van de makers. Analyse van de vingerafdrukken zou duidelijk hebben gemaakt dat de potten door een vrouw zijn gemaakt. Dat wijst op lokale productie. De kan uit Utrecht is gemaakt door een gespecialiseerde pottenbakker.



Grape, 1200-1225 (NDK-2184-1)



Kogelpot, 1200-1225 (NDK-1571-1)

Nieuwendijk



Bakpan, 1200-1225, (NDK-381-2)



Kan uit Utrecht, 1200-1225 (NDK-2242-1)

Hang- en sluitwerk

Sleutels | Sleutels zijn er in soorten en maten, variërend van steeksleutels tot baardsleutels en van klein tot groot. Een gevonden halffabrikaat maakt nog eens extra duidelijk dat de smid ter plekke de sleutels maakte.

Kokerslot, voor- en zijaanzicht, 1200-1225 (NDK-2888-1)

Sleutels, 1225-1275 (NDK-2148-1) en 1200-1225 (NDK-3005-1)



Kokersloten, slotplaten en slotoverslag | Kokersloten werken volgens hetzelfde principe als moderne cilindersloten. Een cilinder zit in een omhuizing en plaatjes en kogeltjes blokkeren zolang de bijpassende sleutel niet in het slot is gestoken. Slotplaten geven aan dat in afsluitbare kisten kostbaarheden werden opgeslagen. Samen met de sleutels laten ze zien dat voor de bewoners van de nederzetting sommige dingen zo kostbaar of dierbaar waren dat ze veilig opgeborgen moesten kunnen worden. Te denken valt aan munten, papieren en sieraden.



Kokerslot, voor- achter- en zijaanzicht, 1225-1275 (NDK-2871-2)

Slotplaat, 1225-1275 (NDK-2734-2)



Slotoverslag, voor- en zijaanzicht, 1225-1275 (NDK-266-2 en NDK-271-2)

Scharnieren | Scharnieren komen in verschillende groottes voor en werden gebruikt voor deuren, luiken en kisten.



Scharnier, 1200-1300 (NDK-2228-1 en NDK-2980-1)

Verlichting

Deze miniatuur haal werd gebruikt om een olielampje op verschillende hoogten op te hangen.

De kienspaanhouder is een ijzeren houder voor spaanders van kienhout, gedroogde boomwortels uit het veen. Van kaarsen was nog geen sprake. De spaanders werden in vet gedoopt en vervolgens gebundeld en aangestoken. Het uiteinde loopt spits toe of bestaat uit een pin die in een muur of aan een stok gestoken kon worden.

Minder alledaags dan de spaanhouders waren kandelaars, zoals deze driepoot met dunne pootjes. Hij is ongeveer 20 centimeter hoog, inclusief bakje met houder voor een spaander.



Kandelaar, 1225-1250
(NDK2-94-2)

Kienspaanhouder / halffabricaat,
1225-1275 (NDK-287-2 en NDK-
2572-2)



Haal voor olielamp,
1225-1275
(NDK-2979-1)



62

Huishoudelijke artikelen en gereedschap

Zaag | Iedere tand van de grote zaag is apart uitgestanst. De tanden zijn om en om tegen een klein aambeeld met een hamer iets uitstaand geslagen, zodat de zaag goed door het hout kan kerven.



Zaagblad, 1225-1275 (NDK-44-2)

Bijl | Het blad van deze bijl heeft een breedte van vijftien centimeter en was daarmee geschikt voor het stevige houthakwerk. De koker voor de steel is afgebroken.



Bijl, 1225-1275 (NDK-678-1)

Handsikkel, 1225-1275 (NDK-3002-1)



Handsikkel en rietmesje | Handsikkels werden gemaakt met verschillende bladen, breed en smal. Het lemmet van de sikkel werd met een extra strip ijzer verstevigd. Het blad van het gebogen mesje is aan de binnenzijde snijdend. Ze waren bedoeld om gras te maaien of riet te snijden. Riet werd gebruikt voor dakbedekking, matten en schermen. Een rieten mat kan voor een drie graden hogere temperatuur zorgen en zo tegen vorst beschermen.

63

Messen | Het mesheft is gemaakt van buxushout afkomstig uit het Middellandse Zeegebied. Het is hard hout met een fijne structuur. Het handvat voor een stuk gereedschap is gemaakt van lokaal essenhout.



Lemmet met angel van mes, 1275-1300
(NDK-65-1)



Mesheft van buxushout, 1200-1225
(NDK-1103-1)

Knijschaar | De oudste schaarvorm is de knijschaar, de nu gangbare scharnierschaar komt pas op in de vijftiende eeuw.



Knijschaar, 1200-1225 (NDK-19-1)



Handvat van essen-
hout, 1200-1225
(NDK-1559-1)

64

65

Vleesvork | Het gaat hier om een vork met vier dikke tanden voorzien van weerhaken. Hiermee kon het vlees worden vastgezet en als bij een spit boven een vuur worden gehouden. Op zijn tijd werden dus flinke stukken vlees geroosterd.



Vleesvork, 1225-1275 (NDK-2835-1)



Handsikkel, 1225-1275 (NDK-2998-1)

Riek en halffabricaat | In het gat van dit puntig stuk ijzer kon een spijker gestoken worden om zo een riek aan een houten stok vast te kunnen maken.

Riek en riekfragment, 1225-1275 (NDK-3004-1 en NDK-2866-4)

Drevel of doorslag | Met deze ijzeren pin werden draadnagels in hout gedreven. De punt is een beetje hol, om te voorkomen dat de drevel wegschiet als er met een hamer op wordt geslagen. Drevels zijn er in verschillende maten.



Rietmesje, 1225-1275 (NDK-813-1)

Drevel, 1225-1275 (NDK-2983-2)



66



Koubeitel, 1200-1225 (NDK-1189-1)

Koubeitel | Deze beitel werd gebruikt om steen te hakken. De punt is van staal, de rest van smeedijzer. De smid verstond duidelijk zijn vak als hij in staat was deze twee metalen met elkaar te verbinden.

Lepelboor | Deze boor met een lepelvormig uiteinde was bedoeld om hout uit te boren, bijvoorbeeld om klompen te maken. Dit type gereedschap werd ook gebruikt in de scheepsbouw. Een grote lepelboor wordt ook wel avegaar genoemd. De kleinere variant met afgeplatte bovenkant werd in een booromslag gebruikt.



Avegaar, boven- en zijaanzicht, 1250-1275 (NDK-2667-1)

Spijkers | Bij de smid zijn vierkante spijkers gevonden. Deze waren in verschillende maten gesmeed.

Spijkers, 1225-1250 (NDK-266-3, NDK-1470-1, NDK-1803-1, NDK-2134-3, NDK-2162-5, NDK-2554-1, NDK-2606-1)



5 cm

Hoefijzers en ruiterspoor | Over de hoefijzers van smeedijzer valt meer te vertellen dan je zou verwachten. Lagerweij zegt dat de aanwezigheid van hoefijzers een aanwijzing is dat er al een verharde weg was. Aan de andere kant wordt wel beweerd dat hoefijzers ook voor zachte, natte gronden zijn. Door het vocht zouden anders de hoeven zacht worden. Hierdoor treden eerder beschadigingen op, met kans op infecties.

Ook maar even een hoefijzersmid om raad gevraagd. Teun Koopmann, een Nederlandse hoefsmid in België, zegt dat hoefijzers vooral voor verharde wegen werden gebruikt. "Dat deden de Romeinen ook al," weet hij. "Ze deden hun paarden een soort hoefsandalen om en zetten die met een paar ijzeren nagels vast." Aan de maten van een hoefijzer kun je volgens hem ook zien voor welk soort paard het bestemd was. "Globaal gesproken is een ijzer met een lengte en breedte van twaalf centimeter voor een normaal paard. Alles wat groter is, is gemaakt voor een boerenpaard of trekpaard."

Hoefijzer, 1200-1225 (NDK-1193-1)



68

Het hoefijzer bij de smid is ovaalvormig en ongeveer tien centimeter lang. Bij beide uiteinden zit een kleine uitstulping. Verder zijn er zes rechthoekige gaten voor nagels. De lengte van tien centimeter betekent echter niet automatisch dat de ijzers dus niet bestemd waren voor een werkpaard, want de paarden in de middeleeuwen waren kleiner dan de huidige paarden. Onderzoekers van The Museum of London hebben dertien jaar geleden *The Medieval Horse and Its Equipment* gepubliceerd, een soort catalogus van het middeleeuwse paard en zijn uitrusting. Op basis van skeletresten, beschrijvingen in bronnen en afbeeldingen in handschriften concluderen ze dat een middeleeuws paard een schofthoogte van tussen de 1,20 meter en 1,50 meter heeft gehad. Ter vergelijking: hedendaagse pony's hebben een schofthoogte van minder dan 1,47 meter. Tussen de 1,47 meter en 1,57 meter is sprake van een klein paard. Pas bij een schofthoogte van meer dan 1,57 meter wordt nu van een paard gesproken.

In de middeleeuwen bestonden zeker vijf verschillende soorten paarden. Dat blijkt uit een overgeleverde tekst van William Fitz Stephen, de secretaris en biograaf van Thomas Becket. Kort na 1170 heeft hij de grote paardenmarkt, die iedere vrijdag bij het Londense Smithfield werd gehouden, beschreven. Hij onderscheidde de telganger, de draver, het veulen, het strijdros en de merrie voor het trekken van ploegen, eggen en karren.

De Londense archeologen hebben ook berekend dat een paard bij aankoop al snel een half tot een heel jaarsalaris van

69

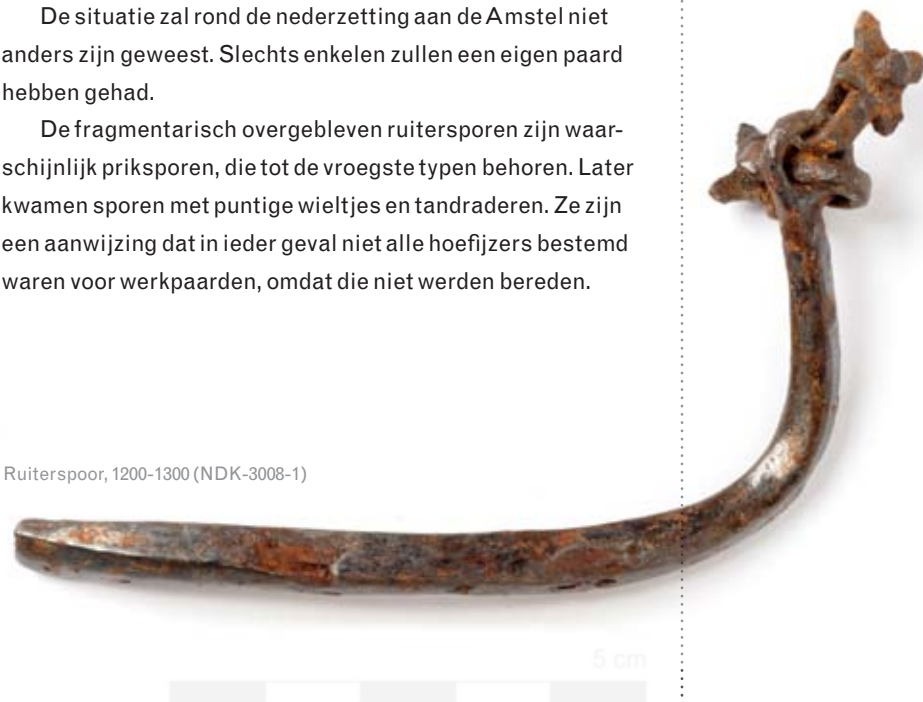
een ambachtsman kostte. Voor verzorging en onderdak kwam daar nog een flink bedrag bij. Dagelijks kostte dat ook nog eens bijna net zoveel als een timmerman of steenhouwer op een dag kon verdienen.

Reizen over land werd daarom meestal te voet gedaan. Wie snel ergens moest zijn huurde ergens een paard, maar dan was hij in middeleeuws Engeland ook al gauw een half dagloon kwijt.

De situatie zal rond de nederzetting aan de Amstel niet anders zijn geweest. Slechts enkelen zullen een eigen paard hebben gehad.

De fragmentarisch overgebleven ruitersporen zijn waarschijnlijk priksporen, die tot de vroegste typen behoren. Later kwamen sporen met puntige wieltjes en tandraderen. Ze zijn een aanwijzing dat in ieder geval niet alle hoefijzers bestemd waren voor werkpaarden, omdat die niet werden bereden.

Ruiterspoor, 1200-1300 (NDK-3008-1)



70

71

Kleding/schoeisel

Textielfragmenten uit de opgraving Nieuwendijk zijn door archeologe en textieldeskundige Sandra Comis onderzocht. Uit de periode 1200-1230 stammen drie wollen weefsels, voornamelijk in keperbinding (typisch voor de hoge middeleeuwen), één halfwollen weefsel en één stukje vilt. Ook uit de periode 1230-1275 is een 'standaard' wollen weefsel met keperbinding gevonden. Twee andere fragmenten vallen echter op, omdat ze ingeweven strepen hebben, meestal geweven met dunner garen in een andere kleur. 'Strijptene lakene', bekend uit de dertiende en veertiende eeuw, is typische kledingstof. Ook afwijkend is een fragment wollen knoopwerk, gemaakt van een getwijnde draad, die weer bestaat uit elf afzonderlijke draden. De afstand tussen de knopen is zeventien centimeter. De functie is onbekend. Misschien een groot net?

Tot slot zijn er acht fragmenten die tussen 1275 en 1300 zijn te dateren. Vijf ervan zijn wollen weefsels, waarvan twee in keperbinding en drie in effenbinding. Twee van de laatstgenoemde weefsels behoren tot zeer grove weefsels met slechts twee draden per centimeter. Dit soort doeken komen in elke stad in Noordwest-Europa voor: ze zijn zeer groot, hebben nooit naden en zijn waarschijnlijk als verpakkingsmateriaal gebruikt. Blijven over een wollen draad, een reepje zijde in effenbinding en een dubbelgevouwen en rondgebogen reepje zijde, ook in effenbinding. Dit laatst genoemde stukje zijde is langs de vouwrand afgewerkt met een zijden biesje in kaartweefsel.

Een versieringstechniek die bij nog een aantal vondsten van de Nieuwendijk voorkomt. Dit soort vondsten zijn in Europa alleen bekend uit Londen en niet uit Duitsland of Scandinavië, waar op zich meer dertiende-eeuws textiel is opgegraven.

Schoen, 1200-1225 (NDK-2236-1)



Schoen, 1225-1250 (NDK-1037-1)



Schoen, 1225-1250 (NDK-265-1)



72

73

Lage schoenen en een laarsje | De drie lage schoenen, gemaakt van runderleer, zijn gevonden bij de smid en dateren uit de eerste helft van de dertiende eeuw. Mogelijk zijn de schoenen gemaakt door de leerlooier die zich langs de westoever van de Amstel had gevestigd. Het dameslaarsje is gemaakt van zacht geitenleer en dus wellicht gedragen door de echtgenote van de smid.

Laarsje van geitenleer, 1225-1250 (NDK-1922-1)



Klomp, trippen, en tripijzers | Klomp van elzenhout en tripzool van elzenhout met verdikkingen onder zool en hak. Beide voorzien van ijzerbeslag met uitstekende spijkers. Het betreft hier een halffabricaat. De trippen zijn een aanwijzing dat het in de nederzetting modderig en drassig kon zijn.



Klomp, 1225-1250 (NDK-675-1)

Schaats en glis | De schaats van elzenhout is voorzien van een geslepen glij-ijzer. De glissen, van bot, werden ondergebonden waarna men met behulp van prikstokken over het ijs kon glijden.



Trip, onderkant en zijaanzicht, 1225-1275 (NDK-788-1)



Tripijzer, 1225-1275 (NDK-669-2) met tripspijkers, 1225-1275 (NDK-837-8, NDK-2084-2, NDK-2133-2, NDK-2162-6, NDK-2134-4, NDK-2563-2, NDK-2983-3)



Schaats, onderkant en zijaanzicht, 1225-1250 (NDK-2895-1)



Glis, 1275-1300 (NDK-866-4)

74

75

Wapens

Pijl- en lanspunt | Beide punten hebben geen weerhaken en zijn dus niet voor de jacht gebruikt. Beide typen zijn in Engeland en Zweden op historische slagvelden en in legerplaatsen, dus in militaire samenhang, gevonden. De pijlpunt heeft een ruitvormige doorsnede en werd gebruikt door een handboogschutter.

Deze lanspunt is bijna 30 cm lang en voelt zwaar in de hand; er zit nog een stuk hout in de schede. Lansen werden in eerste instantie gebruikt door ridders en cavalerie. Vanaf de dertiende eeuw werd het wapen ook door voetvolk gebruikt, met name als verdedigingswapen tegen aanstormende cavalerie. De lans werd anders dan de speer niet gebruikt om te werpen, maar om te stoten.



Pijlpunt, 1225-1275 (NDK-31-1 en NDK-19-2)



Lanspunt, 1225-1275 (NDK-828-1)



Pareerstang, boven- en zijaanzicht, 1225-1275 (NDK-42-1)

Pareerstang van een dolk | De ruimte voor het lemmet is smal en daarom waarschijnlijk van een steekwapen. Een smal lemmet kon namelijk makkelijker tussen pantser- en harnasonderdelen gestoken worden.

Schild | Schild van wilgenhout met een handgreep van populierenhout en ijzerbeslag, gevonden aan de voet van de oudste terpfase (1200-1225) van de smid. De umbo, de knop in het midden van het schild, is beschadigd, mogelijk tijdens een gevecht. Relatief kleine ronde schilden werden gebruikt om aanvallen met zwaarden af te weren.

Wapens waren voorbehouden aan de adel en de schout en zijn mannen. Het gewone volk nam als het moest strijden

Schild, 1200-1225 (NDK-1237-1)



76

77

of in opstand kwam meestal zijn toevlucht tot alledaagse gereedschappen als bijlen, rieken en zeisen. Aan de andere kant moesten 'vrijen', dus gewone burgers, verplicht dienen in het leger van hun heren als er een oorlog uitgevochten moest worden. Ze waren ook verplicht om een wapenrusting te hebben. "Ook in Diemen hebben we in een van de boerderijen op een twaalfde-eeuwse terp wapens gevonden," zegt Lagerweij.



Umbo van schild

Bouwmateriaal

Kloostermop | In alle opeenvolgende huizen van de smid kwamen stookplaatsen voor die zijn samengesteld uit (fragmenten) van kloostermoppen. De stenen waren ook gebruikt voor de smidse in de werkplaats, die aan het woonhuis grensde.



Rode kloostermop, formaat 31 x 14 x 8,5 cm, uit de stookvloer van huis 2 van de smid (NDK-2904-1)



IJzerbeslag op het schild

78

79

Aardewerk

Onder in de dikke baggerlaag, die was afgezet in de uitgesleten Amstelbedding ter hoogte van Hotel Polen, werd op circa 10 meter onder NAP een Andennekan uit de Belgische Maasvallei gevonden. De kan dateert uit het einde van de twaalfde eeuw.



Andennekan, 1175-1200 (POL-63-1)

Kalverstraat (Hotel Polen)

Varia

Speelgoed | Kootjes van runderen werden gebruikt als speelmateriaal. De kootjes werden op een rij gezet, waarna een speler met een andere kootje, dat doorboord was en met iets zwaars was gevuld (spijkers, lood of klei) om er beter mee te kunnen gooien, de rij moest proberen om te gooien. Deze werpkoot is verzwaaard met een spijker.



Drie wolkammen, 1250-1300 (POL-52-2, POL-91-3 en POL-78-5)

Wolkammen | Deze kammen zijn gemaakt uit het middenvoetsbeen van een rund en werden gebruikt bij het uitkammen van wol voordat deze werd gesponnen.



Werpoot verzwaaard met spijker, 1250-1275 (POL-91-1)



80



Sieburgkan, 1275-1300 (WA-136-8)

81

Aardewerk

De grijze aardewerken kogelvormige pot diende als kookpot. De eenvoudige pot was zelfs versierd: met een vinger waren vegen aangebracht. Om te bakken was er een bakpan van roodbakkende klei met holle steel en schulprand. Voor opslag werden eenvoudige kannen, maar ook dure, stevige (eenorige) Sieburgkannen gebruikt. Een bijzondere vondst in de Warmoesstraat is het oudste aardewerken bord van Amsterdam. Dit aardewerk dateert allemaal uit de tweede helft van de dertiende eeuw.



Kogelpot, 1250-1300 (WA-37-3)

Warmoesstraat



Bord, 1275-1300
(WA-182-3)



Bakpan, 1275-1300
(WA-33-1)

Huishoudelijke artikelen

Eetgerei | Een houten lepel, een benen heft van een lepel, mes of vork, een heft van buxus, een tiental duigenbakjes van vurenhout en een nap gemaakt van esdoorn laten zien dat er niet uit de pan werd gegeten en dat er apart eetgerei was voor bepaald voedsel. Voor de lepel is els gebruikt omdat dit zachte hout makkelijk te bewerken is. Het staat bekend als 'boerengebruikshout'. Het is geen hout dat van ver kwam of werd verhandeld. De nap is gemaakt van esdoorn, omdat dat slijtvast is. De buxus en de fijnspar waarvan een heft en het duigenbakje zijn gemaakt hebben in het buitenland gestaan. De buxus komt uit het Middellandse Zeegebied en de duigenbakjes kwamen tussen de twaalfde en veertiende eeuw uit het gebied rond de Oostzee.



Benen mesheft, 1250-1300 (WA-182-2)

82



Houten lepel, 1275-1325 (WA-197-3)



Kienspaanhouder,
1250-1275 (WA-187-21
enWA-187-18)

83

Kienspaanhouders | Van beide spaanhouders zijn bij de smid halffabricaten gevonden.



Verzwaarde werpkoot en koot,
1275-1300 (WA-131-1 enWA-136-23)

Varia

Speelgoed | Het kootje links is doorboord en dus waarschijnlijk een werpkoot. Sommige kootjes hadden inkervingen. Mogelijk gaven die het aantal punten aan dat te verdienen was als dat kootje werd omgegooid.

Lakenlood | In Leiden waren al vroeg veel lakenwevers werkzaam en uit deze plaats kwam dus veel stof waarvan kleding werd gemaakt. Om te laten zien waar het laken vandaan kwam en zo de kwaliteit te garanderen werden loodjes aan de stoffen bevestigd. Dit Leidse loodje uit 1275-1300 is bijzonder, omdat hier het wapen van Leiden met maar één sleutel is afgebeeld.



Voor- en keerzijde van een lakenlood met het wapen van Leiden, 1275-1300 (WA-136-1)

Sintels | IJzeren gesmede krammen werden gebruikt om de naden van schepen dicht te maken. Ook een eenvoudig voorwerp als een sintel heeft in zijn verschijningsvorm veranderingen doorgemaakt. Karel Vlierman heeft het ooit allemaal uitgezocht. Door bijvoorbeeld goed dateerbaar aardewerk uit scheepswrakken te koppelen aan bepaalde vormen sintels heeft hij een chronologie voor sintels kunnen opstellen. Zo dateert de sintel uit de Warmoesstraat uit de periode 1275-1300, de sintels die op de Nieuwendijk zijn gevonden, zijn ouder.



Rijgnaald en els | Gereedschap met een scherpe punt om ergens een gaatje in te prikken. Bij houtbewerking kan het gebruikt worden om een plek te markeren die later met een boor wordt uitgeboord. Bij leerbewerking wordt een naald of els onder meer gebruikt om stikgaten te maken. Beide zijn gemaakt van been.



Rijgnaald van been, 1275-1325 (WA-99-7)



Els of priem van been, 1275-1300 (WA-136-22)



Scheepssintels, 1200-1225 (NDK-809-1), 1225-1275 (NDK-2281-2 en NDK-2281-1), 1275-1325 (WA-99-6)

84



85

Aardewerk

Op de Dam werden veel soorten aardewerk opgegraven, waaronder een grijsbakkende hengselpot, een kogelpot met haakoor, kogelpotten versierd met borstelstreek of vingerveeg en een steengoedkan uit de vroegste periode, tussen 1175 en 1200. Onder de vondsten bij de Dam waren ook kogelpotten van een model dat een aanwijzing biedt voor de Friese herkomst van de werklieden die in de dertiende eeuw aan de dam in de Amstel hebben gewerkt.



Hengselpot (DAM-18c-3)



Kogelpot, 1175-1200 (DAM-19c-1)

Kogelpot versierd met borstelstreek (DAM-29-2)



Dam



Kogelpot met haakoor en versierd met vingerveeg (DAM-29-3)

Munt

Dit zilveren muntje met een doorsnede van 13mm heeft op de voorzijde een beeltenis van Floris V van Holland, en op de keerzijde een dubbel kruis met bolvormige uiteinden. Het muntje wordt gedateerd 1260-1266. Een bijzondere vondst, want op de verschillende opgravingsplaatsen zijn maar weinig munten gevonden.



Zilveren muntje van Floris V, 1260-1266 (DAM-14-1)



Steengoed kan uit Sieburg

86



Balk met bouwsporen, opnieuw gebruikt in de fundering van het muurwerk

Scheepsplanken in de fundering van het muurwerk

87

Bouwmateriaal

Balk | Deze dikke houten balk, dendrochronologisch gedateerd 1241, zou ooit gebruikt kunnen zijn voor een grote tiendenschuur, waarin vroeger een tiende van de oogst als belasting in werd opgeslagen. Hergebruikt als fundering.



Scheepsresten | De scheepsdelen die voor de fundering van het muurwerk zijn gebruikt zijn afkomstig van een gladboordig (karveel-gebouwd) schip, wat wil zeggen dat de planken niet over elkaar liggen, maar dat de zijden van de planken tegen elkaar sluiten. Waarschijnlijk is het afkomstig van een aak-achtig type.



Nieuwezijds Kolk

Kloostermop | Middeleeuwse baksteen, ongeveer negenen-twintig centimeter lang, veertien tot zestien centimeter breed en zeven centimeter dik. Na het vertrek van de Romeinen in de vijfde eeuw verdween de baksteennijverheid in Nederland. Friese kloosterorden met contacten in Italië, waar de techniek bewaard is gebleven, herintroduceren de baksteen in de twaalfde eeuw. De Friese zeeklei vereist echter een ander bakprocedé. Vanaf de dertiende eeuw verspreidt het gebruik van kloostermoppen zich over de rest van Nederland. De oudste stenen zijn dikker dan latere exemplaren.

Schouwvang | Groot fragment van een natuurstenen schouwvang, met architecturale kenmerken in Romaanse stijl. Het is afkomstig van een monumentale haard, denkt Lagerweij. Er zitten nog verfsporen op, maar die zijn niet met natuurwetenschappelijke onderzoeksmethoden onderzocht. Een dergelijke haard hoort volgens Lagerweij bij een monumentaal woonhuis. Gezien de historische achtergronden van de plek is dit een van de bijzondere vondsten. De schouwvang zat in de slooplaag die afgedekt werd door een ophoging uit de eerste helft van de veertiende eeuw. De handel en verwerking van natuursteen kwam in Holland pas feitelijk in de veertien-



Gele kloostermop, formaat 29,5 x 14,5 x 7,5/8 cm, uit westmuur versterking (NZK5-137-1)



88

Natuurstenen schouwvang, gevonden tussen het slooppuin van de versterking ter hoogte van de noordwestelijke toren (NZK5-246-2)

de eeuw op gang. Gelet op de archeologische context moet dit kant-en-klare bouwelement speciaal zijn geïmporteerd. De aanwezigheid van een haard zou erop kunnen duiden dat binnen de muren een woonhuis heeft gestaan.

Gereedschap/ijzerwaren

Steenhamer of vlecht | Deze steenhamer van ijzer, 21 centimeter lang, werd gebruikt voor zware bouw.



Steenhamer of vlecht, boven- en zijaanzicht, 1225-1275 (NZK5-91-1)

Avegaar of lepelboor | Deze boor is meer dan zestig centimeter lang en bestemd geweest voor het boren van zeer grote blokken hout. Zelfs zo groot dat waarschijnlijk sprake is geweest van niet-alledaags boorwerk.

Beide gereedschappen werden in ieder geval gebruikt bij de bouw van grote objecten, bijvoorbeeld van een dakconstructie voor een groot en stevig gebouw.

89



Avegaar of lepelboor, boven- en zijaanzicht, 1225-1275 (NZK5-81-2)

Wapens

Maliënmuts | Deze maliënmuts, gemaakt van geklonken metalen ringetjes, werd gedragen als bescherming tegen slag- en steekwapens. Deze wapens konden meestal niet doordringen, maar de klap kon de drager nog wel verwonden. Onduidelijk is of de muts deel uitmaakte van een complete maliënkolder, dat meer dan dertig kilo kon wegen. Over de muts werd vaak nog een helm gedragen.



Maliënmuts, 1200-1300 (NZK7-26-1)

90



91



Bijl | De lengte van deze bijl is meer dan dertien centimeter. De steel van eikenhout is nog aanwezig.



Bijl, 1250-1300 (NZK5-374-32)

Zwaardpommel | De ronde knop aan het uiteinde van een heft van een zwaard, die zorgde voor een goede balans van het zwaard, heet een pommel. Die naam komt van het Latijnse woord voor 'kleine appel'.



Zwaardpommel, 4 zijden, 1200-1300 (NZK5-374-33)

Varia

Mouw van leer | Dit stuk runderleer, met een totale lengte van ongeveer vijftig centimeter, is een mouw van een kledingstuk geweest. Bovenaan splitst het leer zich in twee, ongeveer twintig centimeter lange, toelopende banden. Aan de uiteinden twee 'knoopsgaten', waarvan er een stuk is. In het midden is een donkerder stuk leer van ongeveer tien centimeter ingezet. Aan weerszijden zijn nog de sporen van twee winkelhaken te zien. Op basis van andere vondsten in dezelfde vondstlaag wordt het leer, dat na conservering weer aan elkaar is genaaid, tussen 1250 en 1270 gedateerd. Lagerweij is ervan overtuigd dat het om een mouw gaat die met knopen aan een wambuis kon worden vastgemaakt. Archeologen en leerexperts verbonden aan het Museum of London noemen de vondst desgevraagd zeer bijzonder. Zoiets hebben ze nog nooit gezien. Op basis van toegestuurde foto's komen ze er echter niet uit wat het stuk leer is geweest. Naast een mouw worden beenbeschermer en pijlkoker als mogelijkheden geopperd.

Ampul met madonna | Deze ronde ampul, ongeveer vijf centimeter groot, is gemaakt van een legering van lood en tin. Er zijn twee oogjes aan bevestigd om de ampul aan een kettingje of snoer te hangen. Afgebeeld is een Maria met kind op een troon. De ampul wordt gedateerd tussen 1190 en 1210 en is een zogenoemd pelgrimsinsigne, die in groten getale werden gemaakt in pelgrimsplaatsen en die als herinnering door



92

Mouw, 1250-1300
(NZK5-253-1)

Ampul, 1225-1250
(NZK5-81-1)



93

pelgrims werden meegenomen. Herkomst van de ampul, tot nu toe de enige in zijn soort, is volgens de Kunera-database van de Radboud Universiteit van Nijmegen, waarin alle bekende laatmiddeleeuwse profane en religieuze insignes worden opgeslagen, onbekend.

Kistslot | Dit smeedijzeren kistslot ziet er uit als een vierkant waar bij de vier zijden een 'wassende maan' is uitgehaald. Het vierkant is niet perfect. De bovenkant meet ongeveer 15,5 centimeter en de onderkant 16 centimeter. En waar de linkerzijde 14,5 centimeter lang is, is de rechterzijde een halve centimeter korter. Op de vier hoeken zitten gaatjes.



5 cm

Aan de voorzijde zijn twee sleutelgaten aangebracht. Aan de achterkant zijn een baard, een veer en een grendel bewaard gebleven. Volgens het Nederlandse handboek van historische sloten, *Achter slot en grendel* (1994) van K.T. Meindersma, gaat het om een overslagslot voor een kist voorzien van een schootgrendel. De grendel kon met een baardsleutel en door het mechanisme met de baard en de veer heen en weer geschoven worden. Een overslag zat scharnierend aan het deksel van een kist. Het Amsterdamse slot lijkt qua stijl en techniek op een twaalfde-eeuws slot uit het Franse Le Mans, dat Meindersma als typevoorbeeld geeft.



Voorzijde en binnenwerk van kistslot, 1200-1250 (NZK5-160-1)



94

Messchede, 1225-1275 (NZK5-324-1)



95

Messchede | Deze lederen messcheden zijn versierd met gestempelde lelies. Dit zou kunnen duiden op een Frankische connectie.

Messchede, 1250-1300 (NZK9-5-3)





De scenario's

Aan alle objecten die zijn opgegraven zit een verhaal, maar interessant is ook om te kijken wat alle objecten gezamenlijk ons vertellen. En als we met dat oog naar de voorwerpen kijken, zijn er vaak zelfs meerdere scenario's mogelijk.

Daarvoor gaan we in verschillende stappen door de tijd en de nederzetting heen. Daarbij wordt, zoals in de archeologie gebruikelijk, dankbaar gebruik gemaakt van koolstof-14-dateringen en de resultaten van palynologisch, botanisch, geologisch en dendrochronologisch onderzoek. Waar nodig geven archeologen Anthonie Heidinga (emeritus hoogleraar middeleeuwse archeologie aan de Universiteit van Amsterdam) en Hans Janssen (kastelendeskundige, voormalig stadsarcheoloog van Den Bosch en nu werkzaam aan de Universiteit Leiden) en historicus Kees Verkerk (gepensioneerd mediëvist aan de Universiteit van Amsterdam) commentaar of hun mening.

Iedereen is het er over eens dat de langgerekte nederzetting aan de Nieuwendijk die gezien wordt als het begin van Amsterdam rond 1200 is ontstaan. Eenvoudigweg, omdat de sporen van de nederzetting boven op de dikke kleilaag liggen, die bij de overstromingen aan het einde van de twaalfde eeuw is afgezet.

De vraag is of er vóór de nederzetting van 1200 ook al bewoning is geweest. Archeologische vondsten van voor 1200 zijn er (nog) niet. Het zou stadsarcheoloog Jerzy Gawronski echter verbazen als er geen vroegere bewoning is geweest. "Een prestedelijke nederzetting met ambachtslieden zoals

die vanaf 1200 aan de Nieuwendijk bestond, komt niet zo maar uit de lucht vallen. Daarvoor moet er al iets geweest zijn." Hij heeft goede hoop dat de opgravingen in het kader van de aanleg van de Noord/Zuidlijn het tastbare bewijs zullen leveren dat er op de plek al langer bewoning is geweest.

De archeologen van Amsterdam hebben wel een beeld van het gebied van vóór 1200. Geoloog en palynoloog (pollendeskundige) Piet Cleveringa heeft de laatste jaren voor hen het nodige bodemonderzoek gedaan. Tijdens dat onderzoek heeft hij in het oude veengebied rond Amsterdam stuifmeel én wortels van gagel gevonden. Over deze plant, die officieel *Myrica gale* heet, valt heel wat te vertellen: hij werd beschouwd als een medicinale toverplant. Hij zou goed tegen kiespijn zijn en insectenwerend. Verder werd de plant gebruikt bij het leerlooien en konden de gele bloemknoppen als verfstof worden gebruikt. Tot slot werd de struik bij het brouwen van bier in plaats van hop gebruikt. De bitterstof in de bladeren maakte het bier, dat in de middeleeuwen de rol van drinkwater vervulde, langer houdbaar.

In verband met eventuele vroege bewoning is het goed te weten dat gagel op zure gronden groeide. De vondst van met name gagelwortels bij Amsterdam duidt er op dat het veen hier weinig vruchtbaar was. Bij Diemen, waar de rivier er voor zorgde dat het veen met klei werd overspoeld, was dat anders. Voor Cleveringa reden aan te nemen dat voor mensen die hier mogelijk vóór 1200 al hebben gewoond, turfwinning de belangrijkste reden voor de ontginning van het veen is geweest.

“Alleen op enkele plekken waar kleine overstromingen waren geweest, zal zijn geboerd.”

Vertellen historische bronnen wel iets over bewoning vóór 1200? Als het om geschreven documenten gaat niet. Met als gevolg dat veel historici zich er nu nogal makkelijk vanaf maken door te zeggen dat er *mogelijk* oudere bewoning is geweest. Ze twifelen er niet aan dat in de elfde eeuw mensen vanuit Utrecht en het Kennemerland het veengebied rond Abcoude, Diemen en Broek in Waterland in zijn getrokken. Overbevolking en gebrek aan voedsel zou hen naar het zompige gebied hebben gedreven. Over Amsterdam zeggen ze dat áls mensen hier al in de tiende, elfde of twaalfde eeuw hebben gewoond dat dan al hun sporen en resten door een van de vele stormvloed in de twaalfde eeuw zijn weggespoeld. Als ze iets meer durf hadden getoond, hadden ze kunnen stellen dat, hoewel harde bewijzen in de vorm van documenten en archeologische vondsten (nog) ontbreken, bewoning vóór 1200 *waarschijnlijk* is. Bij Sloten en Diemen was per slot van rekening ook al vroegere bewoning.

Veenruggen | Gelukkig zijn er nog wel historische kaarten. Historisch geograaf Chris de Bont laat in zijn in 2008 verschenen proefschrift *Vergeten land. Ontginning, bewoning en waterbeheer in de West-Nederlandse veengebieden (800-1350)* zien dat je niet eens heel oude kaarten nodig hebt om wat te kunnen zeggen over ontwikkelingen die een paar honderd jaar eerder hebben plaatsgevonden. Hij reconstrueert aan de

hand van militaire topografische kaarten van rond 1850 onder meer het middeleeuwse landschap en de gang van zaken bij de eerste ontginningen rond Amsterdam. De militaire kaarten zijn zeer gedetailleerd en bevatten, omdat Amsterdam nog niet heel groot was en het gebied rondom nog niet was volgebouwd, nog veel middeleeuwse sporen. Door ‘moderne’ zaken als wegen, dijken, inpolderingen en molenweteringen weg te filteren biedt De Bont zicht op het middeleeuwse landschap. Dat bestond rond 1000 uit een veengebied. Aan de richting van stroompjes en riviertjes kan hij zien dat het veen reliëfrijk was. Sommige veenruggen en veenkoepels waren wel vier meter hoog. Waar in vlakke veengebieden regelmatige, rechte kavels te zien zijn, verspringen rond Amsterdam de kavels. Soms hebben ze ook de vorm van een taartpunt. Een historicus heeft daarom wel eens gedacht dat de graaf van Holland zijn mensen minder goed in de hand heeft gehad dan de bisschop van Utrecht. Maar volgens De Bont is de verklaring voor de afwijkende vormen simpel: bij ontginning van veen met reliëf gaat de ontwatering makkelijker – water stroomt per slot van rekening naar beneden – als je vanuit een bestaande waterstroom naar de top van een veenkoepel graaft.

De eerste ontginners waren volgens De Bont wel boeren – hij denkt er dus anders over dan geoloog en palynoloog Cleveringa. Zolang de rivier lager lag dan hun door ontginning gewonnen landbouwgrond was een dijk niet nodig. Nadat door inklinking de eerste ontginningen te nat waren geworden, trokken de landbouwende ontginners verder het veen in. Pas

toen de grond zo ver was ingeklonken dat hij onder het rivier-waterniveau dreigde te zakken, kwam er een dijk bij de rivier. De Nieuwendijk, waar zich rond 1200 vissers en ambachtslieden vestigden (en geen boeren meer zoals sommige historici denken), was dus de laatste fase van de ontginning, aldus De Bont. Hij dateert de vroegste ontginningsfase bij Amsterdam rond 1000 door gedateerde bronnen en archeologische vondsten als uitgangspunt te nemen, in dit geval de nederzetting aan de Nieuwendijk van rond 1200 en de boerderijen uit de elfde eeuw bij Diemen, en dan 'terug te redeneren'.

Wie hier om welke reden dan ook hebben gewoond, eind twaalfde eeuw is hun een ramp overkomen. Stormvloed en overstromingen hebben toen – getuige de dikke grijze kleilaag – de boel weggevaagd. Het lijkt er echter op dat die overstromingen ook een gunstig effect hebben gehad, zegt Gawronski. “Het gebied rond de Amstel is bedekt geraakt met vruchtbare klei. Dat maakte ook hier landbouw mogelijk. Verder was er een directe waterverbinding tussen de Amstel, het IJ en de Zuiderzee ontstaan. Het ziet er naar uit dat de natuur meer dan de Heren van Amstel de loop van de geschiedenis heeft bepaald.”

Aan de monding van de rivier groeide een langgerekte nederzetting. De opgegraven huizenresten van de smid en de wever laten zien dat de terpjes die eerst in een lint los van elkaar stonden met elkaar werden verbonden en een lange dijk gingen vormen. Wie nu over de Nieuwendijk loopt, ziet nog steeds dat de zijstegen lichtjes naar beneden aflopen.

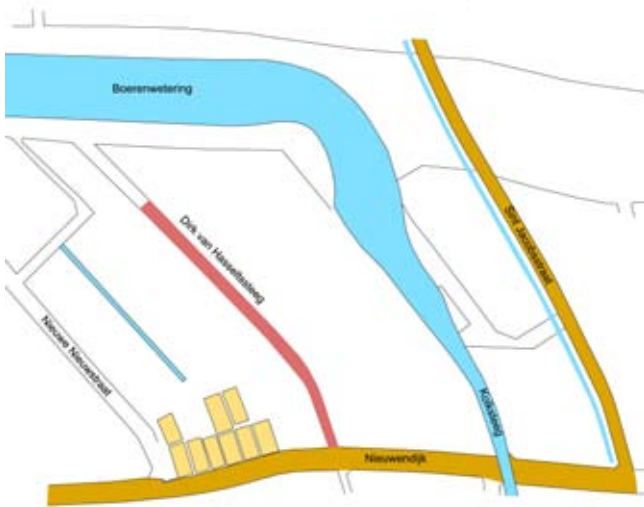
Het ontstaan van zo'n nederzetting aan de monding van de rivier is geen unicum in de geschiedenis. “Medemblik, Stavoren, Muiden, Kampen, noem ze maar op, ze zijn ook allemaal zo begonnen,” weet Anthonie Heidinga. Hij denkt net als De Bont dat de bewoners van de nederzetting geen boeren waren, maar op het water waren georiënteerd. “Ze zullen iets met visserij en handel te maken hebben gehad. Als landbouw of veeteelt de hoofdmoot van het bestaan was geweest, waren ze wel hoger en droger gaan zitten. De nederzetting was een noodzakelijke toevoeging aan het agrarische landschap dat na de ontginningen in het Amstelland van de elfde en twaalfde eeuw was ontstaan en fungeerde als verzorgingscentrum voor dat achterland. Ik kan me niet voorstellen dat een handelaar vroeger alle boeren in de omgeving is afgegaan om bijvoorbeeld aardewerk te verkopen. Er moet een soort centrum zijn geweest, waar ze dat konden kopen. Daar zaten ook een smid en nog meer van dat soort ambachtslieden die de boeren tot nut konden zijn.”

Ook de aanwezigheid van een smid is geen reden om de nederzetting aan de Nieuwendijk een bijzondere plaats in de wereldgeschiedenis te geven. “In vrijwel elke nederzetting had je zo'n man, dus ook bij steden als Edam en Alkmaar, waar je achternamen als Smid en Faber nog genoeg tegenkomt,” zegt desgevraagd Kees Verkerk.

De bewoners van de Amsteloevers | Laten we eens proberen om aan de hand van de archeologische vondsten een



1250



na 1304

Reconstructie van de noordwestzijde van de nederzetting tussen 1250 en 1350 op basis van archeologisch onderzoek.

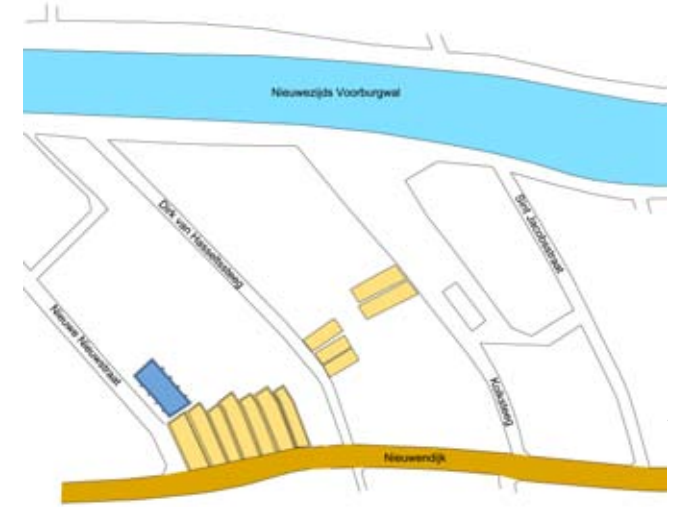
De smid en zijn burens woonden op terpen op de oeverwal van de Amstel. De eenvoudige losse huisjes ontwikkelden zich naar vaste percelen langs rooilijnen. De Boerenwetering mondde oorspronkelijk uit in de Amstel via een sluis ten zuiden van de Dirk van Hasseltssteeg. Dit was een strategische plek in het Amstelland omdat hiermee de afwatering van het achterland kon worden beheerst. In de laatste twee decennia van de dertiende eeuw ontstond een

104

1290



1350



105

versterking ten noorden van deze belangrijke afwateringssluiss. In de vroegste fase kan er sprake geweest zijn van een (houten) voorloper van deze versterking op dezelfde plek. Rond 1300 was de versterking opgeheven en werd de sluis noordwaarts verplaatst naar de huidige Nieuwezijds Kolk. Na de aanleg van de Martelaarsgracht werd de waterloop opnieuw omgeleid. In deze fase werd ook de oorspronkelijke Haarlemmerdijk, ter hoogte van de Sint Jacobsstraat, verder noordwaarts verlegd

reconstructie te maken van de nederzetting. Wat vertellen de vondsten ons over het toenmalig dagelijks leven? Laten we beginnen bij de smid en de werkplaats die aan zijn woonhuis grensde. Hij is nog niet gespecialiseerd: hij is hoefsmid en wapensmid ineens en draait ook zijn hand niet om voor het maken van gereedschappen en alledaagse benodigdheden als spaanhouders, sloten en tripijzers. Het feit dat hij voor een koubetel twee verschillende metalen met elkaar weet te verbinden, geeft aan dat hij een vakman is. De voorwerpen die hij maakt zullen in trek zijn bij de lokale boeren en bij iemand met genoeg geld om een paard te onderhouden en dat maakt de smid tot een belangrijke spil in de plaatselijke economie.

Naast de smid woont de wever die dagelijks achter zijn weefgetouw te vinden is. Zijn assortiment bestaat uit eenvoudige, grove stoffen, maar ook voor een duurder streepmotief kun je bij hem terecht.

Iets verderop is iemand riet aan het snijden voor bijvoorbeeld de bedekking van een dak. Vrouwen zijn in de weer met potten om te koken. Hoefgetrappel weerklinkt en als de wind slecht staat komt al van verre de lucht van de leerlooier de dijk opwaaien. Hij zit dicht bij het water, waarin hij zijn huiden van haren ontdoet. De meeste schoenen die hij maakt zijn van koeienleer. Voor het fijnere werk gebruikt hij geitenleer.

Als 's avonds de donkerte invalt, wordt het buiten stil. Slechts een enkeling gaat dan nog over straat voorzien van een stok met daarop een aangestoken houtspaander.

Wat valt er nog meer te zeggen? De huizen in de neder-



106



Kienspaanhouder /
halffabricaat, 1225-
1275 (NDK-287-2 en
NDK-2572-2)

Kienspaanhouder,
1250-1275 (WA-187-21
en WA-187-18)



107

zetting zijn langgerekt: drie meter breed en tien meter lang. Heidinga heeft ze altijd een beetje iel gevonden, zegt hij, maar Lagerweij vindt het al typische 'stadse huizen', die in niets lijken op de L-vormige boerderijen die hij bij Diemen heeft opgegraven. Verder maken vondsten als de houten handvatten van de messen, de grondstoffen van de smid en het aardewerk duidelijk dat de nederzetting niet verstoken is geweest van contacten met de buitenwereld, zelfs niet met het buitenland.

De archeologische vondsten zijn de enige beschikbare bronnen die direct iets zeggen over het dagelijks leven in de nederzetting aan de Amstel. Aan de andere kant zeggen ze niets over hoe het bestuur was geregeld. Voor dat soort informatie moet je bij de historische bronnen zijn.

Tijd om de Amstel over te steken en naar de oostelijke oever te gaan, waar in de loop van de dertiende eeuw ook wordt gebouwd. Hier is geen sprake van terpen die langzaam tegen elkaar aan groeien. Hier wordt in een keer één grote terp gepland en opgeworpen. De huizen die gebouwd worden, volgen een rooilijn. Hier zit dus planning achter en mogelijk, zoals Lagerweij denkt, landmeten. Lagerweij ziet hierin een aanwijzing dat de bewoners van de Warmoesstraat tot een andere groep behoorden dan de bewoners van de Nieuwendijk.

De historische bronnen sluiten deze mogelijkheid niet uit. In de heerlijkheid Amstel gold van oudsher het Fries recht, het zogenaamde aasdomrecht. Dat was een soort gewoonterecht, waarbij wetten niet werden vastgelegd. Een kenner van het gewoonterecht, een zogenaamde asige, stelde von-

nissen voor, die door de burens moesten worden goedgekeurd. In geschreven bronnen zijn aanwijzingen te vinden dat de nederzetting aan de Amstel in de loop van de dertiende eeuw overstapte op het Frankisch recht, waarbij de schout als vertegenwoordiger van de heer rechtsprak.

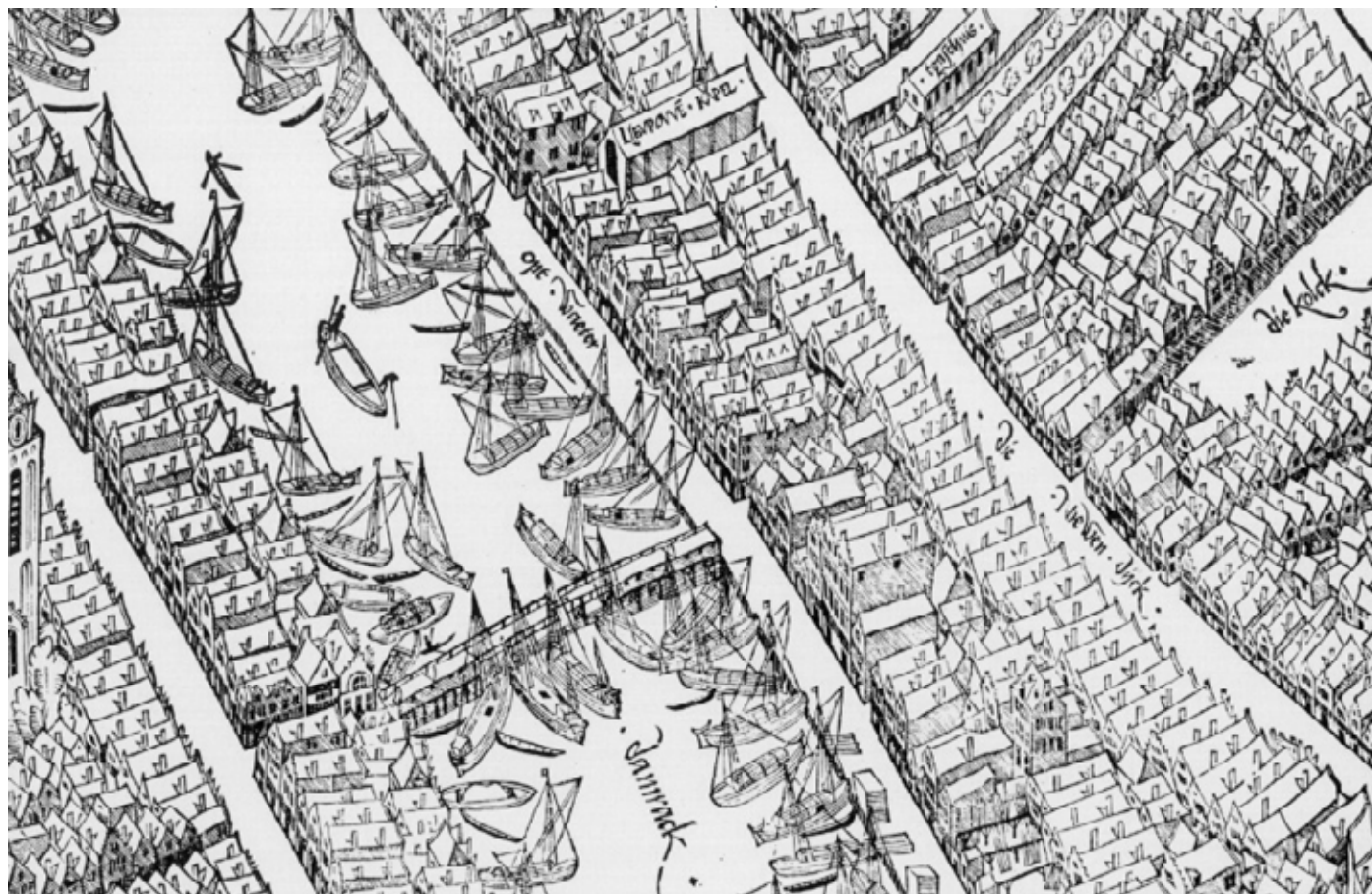
Verkerk: "Interessant dat Lagerweij denkt dat aan de Nieuwendijk en de Warmoesstraat twee verschillende groepen zaten. In een bron met rechtsuitspraken uit Utrecht heb ik ontdekt dat er in Amsterdam al vroeg twee groepen waren die je als voorlopers van de Hoeken en Kabeljauwen kunt zien." Allemaal hoogst speculatief, maar wel interessant genoeg om voor toekomstig onderzoek in het achterhoofd te houden.

De vondst bij de Warmoesstraat van een ijzeren spaanhouder, die sterk lijkt op een halffabriek bij de smid, is reden om aan te nemen dat het niet om twee totaal gescheiden werelden ging. Jerzy Gawronski veronderstelt zelfs dat er een brug is geweest die beide nederzettingen met elkaar heeft verbonden. Hij kan zelfs de plek aanwijzen waar hij volgens hem moet zijn geweest. "De Oude Brug bij de Beurs." Hij loopt in zijn kantoor naar de muur waarop een reproductie hangt van een grote kaart van Balthasar Florisz van Berckenrode uit 1625. "Maar hij staat ook al op de oudst bekende kaart van Cornelis Antonisz uit 1538. Kijk, hier heb je de Oude Brug en die heet niet voor niets zo. Het is ook de enige brug waarachter de steeg gewoon naar de Nieuwendijk doorloopt. En die steeg voert precies naar de plek net achter de smid, aan het einde van de nederzetting. Kan geen toeval zijn. Alleen is het

bestaan van die brug archeologisch waarschijnlijk niet meer aan te tonen."

De twee plekken aan weerszijden van de rivier zijn in ieder geval op enig moment door een dam met elkaar verbonden. Over wanneer dat precies is gebeurd, is men het nog niet eens. Lagerweij dateert de dam begin dertiende eeuw – op basis van het aanwezige aardewerk. Heidinga zegt hierover: "Ab Lagerweij heeft voor Amsterdam een mooie chronologie voor het aardewerk aangelegd en een goede vergelijkingscollectie opgebouwd – iedere archeologische dienst zou er zo een moeten hebben – maar het levert anders dan dendrochronologie geen absolute dateringen op." Hans Janssen, vroeger stadsarcheoloog van Den Bosch, denkt niet dat de Amsterdamse

Detail uit de hout-sneede van Cornelis Anthonisz. uit 1544 met de Oude Brug over het Damrak en rechts de Kolk



dateringen van het aardewerk nog veel verschillen van die in de rest van Nederland. “Vroeger hadden ze in Amsterdam de neiging om alles vroeger te dateren, maar met Jerzy Gawronski zijn die verschillen wel recht gebreid. Nu gaat het nog om nuances. Neem deze pot in *Geschiedenis van Amsterdam* – die hier 1275-1300 wordt gedateerd, die zou ik zelf 1300 dateren. Aan de andere kant zou ik deze pot die 1300-1350 wordt gedateerd zelfs al in 1290 laten beginnen. In Den Bosch heb ik ook wel dingen opgegraven die volgens de heersende opvattingen niet ouder konden zijn. Zo heb ik Vlaams steengoed dat niet voor 1225 werd gedateerd in lagen uit 1180 gevonden.” Kortom, op basis van het aardewerk is het mogelijk om de aanleg van de dam begin dertiende eeuw te dateren.

Historici vinden een datering begin dertiende eeuw echter te vroeg. Verkerk: “De dam is rond 1260 gebouwd.” Anderen houden het op tussen 1265 en 1275, het jaar waarin Floris V Amsterdam het tolprivilege geeft. In het document wordt de dam voor het eerst in een geschreven bron genoemd. Verder is er in 1265 sprake van een geschil tussen twee veendorpjes in de buurt (Kalslagen en Nieuwveen) en de gebroeders Van Amstel over betaling voor afwatering via de Amstel. Sommige historici zien hierin een aanwijzing dat op kosten van de Van Amstels een dam is aangelegd en dat ze de kosten verhaalden op de naburige dorpen die de Amstel voor de afvoer van overtollig water gebruikten.

Nu weer terug naar een archeologische benadering van de dam: een dam aanleggen is geen kleinigheid. Denk alleen

maar aan de menskracht en het materiaal dat er voor nodig is om de vele kubieke meters grond te verzetten en aan te voeren. Het is dus niet te verwachten dat het hier om een klein lokaal initiatief gaat. Het is zelfs redelijk om, als het klopt dat het type aardewerk dat bij de Dam is gevonden afwijkt van dat in de rest van de nederzetting, aan te nemen dat specialisten van buitenaf zijn ingehuurd. In het algemeen kan geconcludeerd worden dat hier geld, macht en een organisatie achter moeten zitten.

Niemand heeft echter een naambordje of een ‘eerste steen’ met wijdingsinscriptie achtergelaten. Voor namen van mogelijke opdrachtgevers moeten we dus terecht bij de historische bronnen. Over de aanleg zelf melden ze niets. Ze leveren hoogstens indirecte informatie over de opdrachtgever. Een aantal historische figuren komt als opdrachtgever in aanmerking. Wie het hoog op wil zoeken denkt aan de graven van Holland of de bisschop van Utrecht, de eigenaar van Amsteland. Maar het kan ook om een lokaal initiatief zijn gegaan van de dienaar van de bisschop, Van Amstel – zie de bron over het geschil tussen de Van Amstels en de veendorpen Kalslagen en Nieuwveen.

De volgende vraag die beantwoord moet worden is waarom de dam is gebouwd. Een dam kan uitgroeien tot een overslag- en handelsplaats. Maar meestal is dat een gevolg van het bestaan van de dam en niet de reden voor de bouw ervan. Nee, de meest voor de hand liggende reden om de dam te bouwen is wateroverlast. Door de open verbinding met de

Noordzee kregen eb en vloed invloed op het gebied. Bij stormen drong het water via het IJ en de Amstel ver het Amsteland in en zorgde voor overstromingen. Met de dam bleef het achterland voortaan droog. De stormvloed hadden er wel al voor gezorgd dat de Amstel wat nu het Damrak is flink had uitgesleten. Zo zeer dat zich hier een natuurlijke binnenhaven gevormd kan hebben.

Aanleiding voor die gedachte is het scheepshout onder de muurresten van de Nieuwezijds Kolk. In de wetenschappelijke discussie rond de muurresten is het hout vooral gebruikt om de muren te dateren. Maar het is ook zinnig een antwoord te vinden op de vraag hoe het hout daar is gekomen. Het gaat om grote stukken scheepshout die je niet zo maar even ergens vandaan haalt; het heeft er alle schijn van dat de schepen ter plekke zijn ontmanteld. Je kunt je dan ook afvragen of er dan niet ook een plek in de buurt is geweest waar al in de dertiende eeuw schepen zijn gebouwd. Geen gekke gedachte volgens Heidinga. “Er zal zeker wel een soort haven zijn geweest, want het schip was in die dagen hét vervoersmiddel in de Lage Landen. Schepen uit de elfde en twaalfde eeuw zijn hier niet gevonden – wel één in Utrecht – maar op basis van gezond verstand, de landschappelijke situatie en historische geografie zeg ik dat ze hier volop gebruikt moeten zijn. Archeologen zijn vooral landrotten en zien daarom water vaak als een grens. Maar in die tijd waren mensen omringd door water en moet je het juist als de essentie van de samenlevingen van die tijd zien. Ook nu nog zie je sporen van hoe water en scheep-

vaart het leven bepaalden. Om dat te illustreren gebruikte ik bij lezingen over dit onderwerp graag een dia uit Giethoorn, waarin zelfs de begrafenis per boot gaat. De prioriteit die aan schepen werd verleend zie je ook terug aan de bruggen op oude landschapstekeningen – die zijn allemaal heel hoog en steil, zodat boten er makkelijk onderdoor konden. Niet eens zo heel lang geleden gingen bruggen nog altijd meteen open, zodra er een schip aankwam. Water was de belangrijkste verbindingsweg en dus reisde je met een schip sneller van Kampen naar Londen dan over land van Kampen naar Kootwijk op de Veluwe. De reis naar Londen duurde een dag, de reis naar Kootwijk kostte vijf dagen.”

Heidinga is niet de eerste die er zo over denkt. Jerzy Gawronski, van origine onderwater- en maritiem archeoloog, mag in dit verband graag verwijzen naar G.C. 't Hooft (1866-1936), voormalig conservator van het Fodor Museum en een groot liefhebber van maritieme geschiedenis. “Je zou hem een stadsarcheoloog avant la lettre kunnen noemen.” 't Hooft schrok er bijvoorbeeld niet voor terug om te zeggen dat men zich de moeite kon besparen om Amsterdams geboortjaar in de archieven na te speuren. Veel meer heil zag hij in onderzoek naar de praktijk van het varen, kennis van oude vaarwegen en archeologisch onderzoek.

In de tussentijd ging hij ervan uit dat Amsterdam al veel langer dan gedacht een ‘aanzienlijke havenwijk’ gehad moest hebben. Die redenering zette hij uiteen in het artikel ‘De Wording van Amsterdam als Zeehaven’ in het *Jaarboek* van

het Genootschap Amstelodamum (1930) en was eigenlijk erg simpel. In 1387 had Amsterdam volgens hem tussen wat nu de Gelderse kade en de Oude Schans is al een grote Lastage, een plek waar schepen met kranen 'ontlast' werden. Dit buitendijkse stuk oeverland was in zijn ogen al een soort industrieterrein, waarvan het belang door de stadsbeschrijvers van zijn tijd niet goed werd gezien. Zij deden alsof zo'n groot haventerrein er van de ene op de andere dag was geweest. 't Hooft maakte zijn lezers er op attent dat er genoeg indirecte aanwijzingen waren voor vroege handelsvaart vanuit het gebied rond Amsterdam. Zo zouden al in de achtste eeuw kooplieden 'uit ons gewest' in St. Denis lakens hebben gekocht, en in 1248 werd volgens 't Hooft bij Lübeck een kogge vastgehouden die ook uit het gebied rond Amsterdam kwam. En wat te denken van de kogge die was afgebeeld op de tolvrijstelling die Floris V Amsterdam in 1275 had gegeven. Kortom, Amsterdam maakte volgens hem deel uit van de gezeilde vloot van Omme-landvaarders. Hij achtte zich dan ook vrij om "in te denken hoe het hoogst merkwaardige complex van een belangrijke haven langs den IJkant gegroeide havenwijk in verband met een zoo ruime binnenhaven als het Damrak geleidelijk is ontstaan".

't Hooft schiet in de ogen van Gawronski hier en daar te ver door. Bij voorbeeld als hij zegt dat het gebied al in de Romeinse tijd een belangrijke positie innam. En bewijzen voor zijn bewering dat in 1248 een Amsterdamse kogge bij Lübeck is vastgehouden geeft hij ook niet. Maar als maritiem archeoloog is Gawronski wel gecharmeerd van 't Hooft's idee dat Am-



114



115



sterdam eerder dan gedacht een haven moet hebben gehad.

In dat verband zijn de vondsten interessant die nu zijn gedaan tijdens het archeologisch onderzoek op het tracé van de Noord/Zuidlijn. In de bedding van de historische Amstel zijn aan het Damrak ongeveer duizend sloopspantels gevonden. Een eerste, voorlopige uitkomst van het onderzoek van het materiaal is dat de meeste spantels uit de veertiende eeuw stammen. Dat past mooi bij de historische gegevens: in 1323 kreeg Amsterdam een biertol en nam de handel hier flink toe. Een kleine honderd exemplaren zijn laat dertiende- en vroeg veertiende-eeuws, hetgeen er op zou kunnen wijzen dat in Amsterdam toen al sprake is geweest van geregelde scheepvaart – en dus van een haven en handel. Het is echter de vraag of dat meer was dan regionale handel.

Historici sluiten ook niet uit dat er al in de dertiende eeuw een haven is geweest.

In de ogen van Verkerk kan het echter niet meer dan een kleine binnenhaven zijn geweest. "Er zal wel iets van doorvoer over water zijn geweest, maar dat kan niet veel bijzonders zijn geweest. De Amstel stelde niets voor en leidde naar niets. De weg naar afzetgebieden als Haarlem en Dordt liep heel anders. Pas nadat Amsterdam de biertol in 1323 voor een prikje kreeg, is de ontwikkeling van scheepvaart en een haven snel gegaan."

Als we Chris de Bont mogen geloven stelde de Amstel wel iets voor. Rond 1200 nog niet. De historisch geograaf denkt dat er toen zelfs twee Amstels zijn geweest. Een noordelijke

Ter hoogte van de startschacht van de Noord/Zuidlijn in het Damrak zijn bij het archeologisch onderzoek in de voormalige havenmondiging meer dan 350 bootshaken en circa 1000 sloopspantels gevonden

die van de Blauwburgwal richting het huidige IJ liep en een zuidelijke die ontsprong in wat nu de Watergraafsmeer is. Die zuidelijke stroom mondde uit in de Rijn en het Almere. Volgens De Bont was de Oude Rijn omstreeks 1200 dichtgeslibd. Het rechte karakter van de Amstel tussen de Omval en het Rokin en het Damrak zijn voor hem aanleiding om te denken dat de twee stromen door een kanaal met elkaar verbonden zijn. Drie knikken op de kaart en in het traject zijn volgens De Bont middeleeuwse sporen die 'verraden' dat het kanaal in drie fasen is gegraven. Eerst vanaf de Omval naar het noorden, toen vanaf de Stopera naar het zuiden en tot slot het verbindingsstuk ter hoogte van het voormalig raadhuis van Nieuwer-Amstel en latere Gemeentearchief. De graafwerkzaamheden dateert De Bont tussen 1200 en 1250. Nadat beide Amstels met elkaar verbonden waren, ontstond een sterke stroom die een dam nodig maakte. Die zou volgens De Bont tussen 1225 en 1250 gebouwd moeten zijn – ongeveer dezelfde datering als die van Lagerweij.

Stadsarcheoloog Jerzy Gawronski denkt echter dat de Amstel te breed is om door mensenhand gegraven te zijn. De Bont is het met hem eens dat de Amstel bijvoorbeeld bij Carré, waar hij bijna honderd meter breed is, te breed is om helemaal door mensenhand gegraven te zijn. Hij denkt dat het kanaal oorspronkelijk tussen de vijfentwintig en veertig meter breed is geweest, net als de rond dezelfde tijd gegraven wetering bij Oude Wetering. De natuur heeft de Amstel later verder verbreed.

De Bonts theorie is interessant, maar zolang niet ergens een document over het graven van het kanaal opduikt, is er geen echt bewijs. Archeologisch onderzoek zal het bewijs niet meer kunnen leveren, omdat eventuele graafsporen allang zijn weggespoeld.

Wetenschappelijke grenzen verkennen | Wat kan het scheepshout onder de muren aan de Nieuwezijds Kolk ons vertellen over het soort schepen dat Amsterdam aandeed? Volgens Karel Vlierman, gepensioneerd scheepsexpert van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, is het afkomstig van een onbekend type schip. Het overgebleven vlak is karveel gebouwd, wat wil zeggen dat de planken niet over elkaar liggen maar dat de zijden van de planken tegen elkaar zijn bevestigd. Het schip heeft dunne, brede leggers (dwarsscheepse verbindingen aan de binnenzijde van het vlak) gehad en lijkt daarmee op aken en aak-achtigen. Het schip is dus geen zeevarende kogge geweest. Maar Vlierman acht het ondanks het feit dat er geen mast is gevonden wel waarschijnlijk dat het schip een zeil heeft gehad. Dat sluit weer uit dat het gaat om een gewone middeleeuwse aak, die gejaagd of geboomd werd. Vlierman acht het desgevraagd mogelijk dat met dit type over de Zuiderzee is gevaren. "Er gingen zoveel rivierschepen overheen." Kortom, archeologisch onderzoek sluit niet uit dat er sprake was van handel via de Zuiderzee, bijvoorbeeld met steden in Duitsland.

Historicus Herman Kaptein zegt in *Geschiedenis van Am-*

sterdam dat hij de archeologische vondsten niet voldoende vindt om een structurele deelname aan het internationale transitoverkeer aannemelijk te achten. Zo zijn er nauwelijks vreemde munten gevonden en wijzen de opgegraven internationale producten zoals het steenkool en het ijzererts voor de smid vooral op eigen gebruik. Ook zijn er geen sporen gevonden van vinkenzaad (een akkeronkruid) die op import van rogge uit het Oostzeegebied zou wijzen. Hij ziet een prestedelijke nederzetting van geringe omvang voor zich, die gericht was op binnenvisserij en binnenvaart. De schippers vervoerden vooral door henzelf gevangen vis en ingekochte zuivelproducten. Voor vrachtvaart buiten het graafschap Holland zijn geen aanwijzingen gevonden. Net zo min voor betrokkenheid van Amsterdammers bij de internationale handelsstroom tussen het Oostzeegebied en Vlaanderen. Hij ziet de nederzetting daarom niet als de 'noordelijke voorhaven van de wereldstad Brugge'.

Klinkt allemaal plausibel. Maar het kan nooit kwaad om wetenschappelijke grenzen te verkennen. Het feit dat er nauwelijks vreemd geld is gevonden, zegt niet zo veel. Er is sowieso weinig geld gevonden in de nederzetting – ruilhandel was in die tijd zeker nog niet uitgestorven. Verder doet een aantal archeologische vondsten bij elkaar vermoeden dat hier toch meer aan de hand was dan alleen maar het 'afvoerputje van de Amstel'. Neem de sintels in de Amstel. Volgens Jerzy Gawronski kwam het gebruik van sintels vooral voor in het Oostzeegebied. Verder was er blijkbaar een afzetmarkt voor

luxe messen, waarvoor hout uit het Middellandse Zeegebied en het Rijnland nodig was. En er waren luxegoederen zoals zijde, geitenleren schoeisel en steengoedaardewerk. De wapens, hoefijzers en ruitersporen duiden ook op de aanwezigheid van iemand met geld – én macht. Voeg daarbij de ligging van de nederzetting aan de monding van een rivier. Die mag gerust strategisch genoemd worden. En wat doe je met een strategische plek? Die bescherm of bewaak je. Is het dan toevallig dat bij de nederzetting stevige muurresten zijn gevonden? En die muurresten zijn op hun beurt gevonden op dé strategische plek van de nederzetting, merkt Gawronski op. "De schuine ingang ligt precies naar de Amstel, de mogelijke binnenhaven en de plek waar volgens mij een brug heeft gestaan." Probleem is wel dat de muurresten later te dateren zijn dan de huisplattegronden van de smid. Toch wil Gawronski niet uitsluiten dat ten tijde van de smid er al een versterking was. "Mogelijk is er nog een (houten) voorloper geweest."

Ook Heidinga acht dit geen onmogelijk scenario. "Ik kan me goed voorstellen dat iemand bij de nederzetting en aan de monding van de rivier een versterking heeft willen neerzetten. En het lijkt me vanwege het schild, de ruitersporen en de gevonden wapens ook mogelijk dat naast de smidse aan de Amstel een soort versterking als voorloper van het stenen gebouw heeft gestaan en dat de smid in dienst is geweest van een bestuurder of machthebber." Hij beseft dat wat hij zegt allemaal zeer hypothetisch is.

Verkerk doet niet aan dit soort hypothesen. “Of er nog een voorloper is geweest? Ik denk het niet, want wie zou het gedaan moeten hebben?” En over de smid in dienst van een bestuurder of machthebber: “Ik ben de laatste tijd bezig met onderzoek naar ene Arnt Pijl, die in de dertiende eeuw bezig was met ijzer- en wapenhandel. Het zou heel goed kunnen dat de smid voor zo’n man wapens heeft gemaakt. Maar het kan ook gewoon voor de lokale schout zijn geweest. Er liepen hier niet veel adellijke types rond die paarden bezaten en voor wie de smid hoefijzers kan hebben gemaakt. Wie liepen hier rond, afgezien van die omhooggevallen Heer van Amstel? Dan kom je toch uit bij diens dienaren of een rentmeester.”

Janssen wil wel eens af van het geringschattend doen over de Van Amstels, zegt hij. “Ik stoor me aan de historici die de Van Amstels en andere ministerialen afdoen als een soort kleine sukkels. Dat is een verkeerd beeld, kijk maar naar de zegels die ze gebruikten.” Janssen slaat pagina 431 van de *Geschiedenis van Amsterdam* open. “Het zegel van Van Amstel is exorbitant en laat een ruiter in volle wapenrusting te paard zien. Het lijkt op dat van de graaf van Holland. Hij had dus dezelfde landsheerlijke pretenties en was niet zo maar een ministeriaal.”

Wel of geen kasteel | Daarmee komen we bij de vraag wat we moeten denken van de muurresten aan de Nieuwezijds Kolk. Ab Lagerweij is er nog steeds van overtuigd dat het een kasteel is geweest. De torens en de dikke muren zijn voor hem

de belangrijkste aanwijzingen hiervoor. Het probleem is dat er geen goede definitie van een kasteel bestaat. Kastelendeskundige Hans Janssen schrijft in *1000 Jaar kastelen in Nederland* (1996) dat er zoveel pogingen zijn ondernomen om het begrip kasteel te definiëren dat er een typologie van soorten definities opgesteld kan worden. Toch is er volgens hem wel een soort overeenstemming over waar een kasteel voor diende en als we ons daarop baseren kun je zeggen dat een kasteel de versterkte woning is van een heer of edelman. Kortom: een kasteel was te verdedigen en bewoonbaar.

Resten van een huis binnen de muren zijn niet gevonden. Het onderzoek met de grondradar had wel een plek opgeleverd waar mogelijk een gebouw had gestaan, maar toen de archeologen daar in 2006 eindelijk een kijkje konden nemen, vonden ze niets. Het is ook niet met zekerheid uit te sluiten dat er een woonhuis binnen de muren heeft gestaan, want een deel van het terrein is nog niet onderzocht.

Zolang dat is niet gebeurd, blijft kastelendeskundige Janssen bij zijn mening dat het niet om een kasteel gaat. “Het bouwwerk is met een oppervlakte van ongeveer 20 bij 25 meter relatief klein. Bij een kasteel moet je al snel aan een oppervlakte van dertig bij veertig, vijfenvertig meter denken. De muren zijn met een dikte van 2,80 meter onderaan en ongeveer een meter bovenaan veel te dun. Het kasteel van Vianen uit 1258, dat ik zelf heb opgegraven, was een zware burcht met muren van drie meter dik. Verder ontbreekt hier een echt grote, zware toren. Als de Van Amstels hier een kasteel hadden wil-

len bouwen, hadden ze wel wat anders neergezet, want ze hadden wel pretenties.” Janssen bladert weer terug naar pagina 51 van de *Geschiedenis*, naar de plattegrond van het bouwwerk aan de Kolk. “Nee, dit was een versterkinkje, mogelijk een onderdeel van de stadswal. Als ik naar de kaart met de resultaten van de grondradar kijk, is het in theorie nog wel mogelijk dat er een grote zaal is geweest, maar die heeft dan wel heel dicht tegen de muur aan gezeten. Ik zie ook geen enkele aanwijzing voor een ander, ouder gebouw. Ik heb er bijgestaan en gezien dat de ophoging vrij schoon was – dat maakt het niet aannemelijk dat hier al eerder iets heeft gestaan.”

Wat denkt hij van de vondst van een fragment van een Romaanse haardwand? “Een haardwand? In Romaanse stijl? Die vondst ken ik niet. Dat zou op een residentie kunnen wijzen. Om daar echt iets zinnigs over te kunnen zeggen zou ik de stratigrafie, de beschrijving van de aardlagen, moeten weten en die is nooit gepubliceerd. Als er toch een grote zaal wordt gevonden, wordt het een ander verhaal en trek ik alles in wat ik nu heb gezegd. Maar zolang het binnenterrein niet helemaal is onderzocht, blijft het gissen.”

Janssen wil niet zeggen dat het bouwwerk helemaal niets voorstelt. “Hoewel het niet om een kasteel maar om een versterking gaat, is er wel sprake geweest van een groot bouwproject. Er zijn veel stenen gebruikt en die zijn goed gemetseld. Ook de fundering is goed. Het is dus uitgevoerd door iemand die wist wat hij moest doen. Ik denk dat het past bij de voorburchten die Floris V heeft laten bouwen. Hier kunnen dus

soldaten gezeten hebben. Dat verklaart dan de wapens en de maliënmuts. In het kader van het bouwprogramma van Floris V zijn veel stenen naar Noord-Holland vervoerd.”

Rest de vraag of het gebouw dat hier heeft gestaan ooit is afgebouwd. Lagerweij denkt van wel. “De vloerstenen zijn helemaal afgesleten, wat duidt op langdurig gebruik. De haardwand duidt ook op gebruik.” Verkerk is het niet met hem eens. “Het stenen gebouw aan de Kolk – mogelijk een versterking ter verdediging van de toegangspoort van de nederzetting – is nooit helemaal af geweest. Bij de gedwongen sloop van de verdedigingswerken van de stad in 1304 wordt in de bronnen alleen gesproken van de ‘vesten’, de stadswallen.”

Conclusies | Samenvattend is te concluderen dat het op basis van de archeologische vondsten mogelijk is meer uitdagende theorieën te bedenken over de prestedelijke nederzetting dan nu te lezen zijn in boeken als *Geschiedenis van Amsterdam*. De combinatie smid, wapens en hoefijzer, en dus paarden, maakt het mogelijk om te speculeren over een smid in dienst van een hooggeplaatst persoon die wellicht naast de smidse een soort versterking heeft laten bouwen, strategisch gelegen aan de monding van de rivier. Maar er is ook een wetenschappelijk gezien voorzichtiger scenario denkbaar: de prestedelijke nederzetting en zijn ambachtslieden kenden een zekere welvaart, getuige de zijde, de luxe leren laarzen en het vele aardewerk. Tucht en orde waren in handen van de schout, die in dienst was van waarschijnlijk de Heer van Am-

stel. Wapens en hoefijzers voor zijn paarden liet hij bij de smid maken. Van een kasteel of versterking aan de monding van de Amstel was (nog) geen sprake.

De dam is niet gebouwd met als doel er een overslagplaats van te maken en handel te creëren. Het achterland had gewoon last van overtollig water en daarom is van hogerhand opdracht gegeven om de dam te bouwen. Met de dam op zijn plek is het heel goed mogelijk dat wat nu het Damrak is een voor schepen aantrekkelijke en veilige binnenhaven is geweest. De sintels in de oude Amstel en het scheepshout onder de muur aan de Nieuwezijds Kolk zijn een aanwijzing dat hier schepen aanlegden, onttakeld en misschien ook gebouwd werden.

Het aardewerk en de grondstoffen die in de nederzetting zijn gevonden, laten zien dat de plek – waarschijnlijk via via, maar mogelijk ook rechtstreeks – in verbinding stond met internationale handelsnetwerken. Pas toen Amsterdam in 1323 de biertol kreeg, werd het echt onderdeel van een internationaal handelsnetwerk en schoot de stad in zijn economische ontwikkeling in korte tijd enorm vooruit. Toen had de stad ook een echte haven – bij het Victoria Hotel zijn de resten van het havenhoofd uit die tijd opgegraven.

De archeologische vondsten zeggen niets over wie hier de boel bestuurde en de baas was. Nergens is een inscriptie gevonden die bijvoorbeeld vermeldt in wiens opdracht de dam is aangelegd. Het zijn de geschreven historische bronnen die de gegevens leveren voor dat deel van het verhaal. Hoewel er

geen hard historische bewijs is voor het bestaan van een kasteel in middeleeuwse Amsterdam, waren er tegen de historische achtergrond van 1280 verschillende machtshebbers die dit bakstenen kasteeltje kunnen hebben aangelegd. De eerste die in aanmerking komt is de lokale leenheer Gijsbrecht IV van Amstel, maar zijn politieke rol was uitgespeeld nadat hij in 1280 gevangen was genomen door graaf van Holland Floris V. Het ligt niet voor de hand dat hij in deze periode een dergelijke bouwproject kon ondernemen. Dan was er Jan Persijn, heer van het naburige Waterland, die tijdelijk in 1280-1282 door de graaf van Holland was aangesteld als stadsheer van Amsterdam. De meest aannemelijke kandidaat is uiteindelijk Floris V zelf. De graaf bouwde verschillende kastelen in Holland in het laatste kwart van de dertiende eeuw om zijn macht te consolideren. Tot deze bouwwerken behoort bijvoorbeeld het Muiderslot, dat in 1285 aan de monding van de rivier de Veicht werd opgetrokken: vergeleken met het kasteel op de Kolk omvangrijker, maar op een identieke, strategische plek. Afgaande op de vormkenmerken valt het Amsterdamse kasteel onder deze reeks van bouwwerken. Ook de afbraak ervan is in nevelen gehuld. Het is waarschijnlijk gesloopt rond 1304, of door Gijsbrecht's IV zoon Jan van Amstel, die de stad korte tijd bezette of door de nieuw aangestelde graaf Willem III die Amsterdam verordonneerde alle versterkingen en bruggen af te breken vanwege de steun die de stad had verleend aan de rebellerende Jan van Amstel.

Helemaal eenduidig zijn die bronnen echter ook niet. Ze geven geen eensluidend antwoord op de vraag wie opdracht tot het bouwwerk heeft gegeven. En wat wordt er nu bedoeld met de vesten die Amsterdam in 1304 in opdracht van de graven van Holland moest slopen? Gaat het alleen om de aarden stadswal, waarvan Lagerweij sporen heeft gevonden? Het stenen gebouw aan de Nieuwezijds Kolk komt in ieder geval niet eenduidig in de geschreven bronnen voor. Of misschien niet meer, want tijdens een brand in de achttiende eeuw is een groot deel van het Amsterdams archief verloren gegaan. Bij de archeologische dienst van BMA houden ze het zelf voorlopig op een versterking, mogelijk gebouwd in opdracht van Floris V, die in Noord-Holland bezig was met de bouw van dwangburchten om het gebied onder controle te kunnen houden. Gelet op de archeologische resten van huizen en werkplaatsen die omstreeks 1250 direct ten zuiden ervan waren gelegen, blijft de mogelijkheid open dat aan de kop van de nederzetting oorspronkelijk een eenvoudige versterking met een aarden wal en houten palissade stond die door het bakstenen bouwwerk is vervangen.

Het gaat hier niet om het presenteren van de ultieme waarheid. Dit boekje wil vooral een pleidooi zijn om in het achterhoofd ook rekening te houden met scenario's die ruimte laten voor de verbeelding. Bijvoorbeeld dat de ontwikkeling van de vroegste nederzetting een samenspel was van natuurlijke en menselijke invloeden. Verder was die prestedelijke nederzet-

ting in de dertiende eeuw weliswaar nog geen wereldstad, maar hij werd waarschijnlijk al wel aangedaan door schepen van enig formaat. En misschien was de plek aan de monding van de rivier strategisch zo van belang dat er een versterking of een kasteelachtig gebouw neergezet moest worden.

De belangrijkste conclusie gaat eigenlijk over wetenschap in het algemeen. Het gaat er bij de bestudering van de geschiedenis van Amsterdam niet om dat één bepaalde wetenschap het primaat opeist. Archeologische vondsten geven bijvoorbeeld een ongekend inkijkje in het dagelijks leven van een periode, historische bronnen verbinden zaken en gebeurtenissen met namen, dendrochronologisch onderzoek kan concrete dateringen geven, geologisch en botanisch onderzoek doet oude landschappen herrijzen en historisch geografisch onderzoek laat zien welke sporen uit het verleden op kaarten en soms nog in het echt te zien zijn. Historici hebben nogal eens de neiging om te zeggen dat ze heus het belang van archeologie inzien, vooral voor perioden waarover de geschreven bronnen niets zeggen. Maar juist de perioden en gebeurtenissen waarvoor zowel historische als archeologische bronnen bestaan, zijn interessant. Door te kijken waar ze elkaar tegen spreken en/of bevestigen ontstaan nieuwe inzichten. Want de geschiedenis van Amsterdam is nog steeds niet af.

Tekst

Theo Toebosch

Redactie

Jerzy Gawronski

Research

Jochem van den Dijssel

Jerzy Gawronski

Ab Lagerweij

Jørgen Veerkamp

Fotografie objecten

BMA: Wiard Krook en

Ron Tousain

Fotografie veldwerk

BMA: Wiard Krook,

Ab Lagerweij en

Jørgen Veerkamp

Foto blz. 49 boven:

Wim Ruigrok

Tekeningen

Ab Lagerweij

Ranjith Jayasena

Vormgeving

Gijs Sierman

Druk

HooibergHaasbeek

©2011 Theo Toebosch /

Bureau Monumenten &

Archeologie / Uitgeverij Bas

Lubberhuizen, Amsterdam

ISBN 978 90 5937 298 6

NUR 693 / 682

Deze uitgave is tot stand
gekomen dankzij financiële
ondersteuning van het
stadsdeel Centrum en
research door Bureau
Monumenten & Archeologie

Colofon